

Ideologikritikk, kulturteori og vitenskapshistorie: Marx som idéhistoriker

Håkon Kristensen

Masteroppgave ved IFIKK/HF

Veileder: Thomas Krogh

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2012

© Håkon Kristensen

2012

Ideologikritikk, kulturteori og vitenskapshistorie: Marx som idéhistoriker

Håkon Kristensen

<http://www.duo.uio.no/>

Sammendrag

Hensikten med denne oppgaven er å undersøke hvordan Marx kan leses som *idéhistoriker*. Ved å undersøke hvordan idéhistorien og det intellektuelle tematiseres i arbeidene hans, ønsker jeg å løfte frem et mindre kjent aspekt ved Marx' teorier. Jeg vil presentere en gjennomgang av henholdsvis Marx' ideologikritikk, kulturteori og vitenskapshistorie. Med dette håper jeg å gi et dekkende bilde av på en side hvordan intellektuell utvikling i forskjellige former fremtrer, samt hvilken rolle tenkningen og det intellektuelle spiller i Marx' forskjellige teorier.

Takksigelser

En stor takk til Thomas Krogh for kyndig veiledning gjennom hele prosessen. Takk til Karin Nygård og Ellef Prestsæter for god hjelp i innspurten, og takk til Magnus Mortén og Ruben Røsler for korrektur.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
2	Ideologi og ideologikritikk.....	6
2.1	Den ideologikritiske tradisjonen.....	6
2.2	Kritikken av filosofien.....	11
2.3	Kritikken av økonomien	16
2.4	Idéhistoriens mulighetsbetingelser	21
3	Kulturteori	36
3.1	Basis og overbygning	37
3.2	Generell vs. kapitalistisk produksjonsprosess	41
3.3	Produktivt og uproduktivt arbeid.....	45
3.4	Immaterielt arbeid under kapitalen.....	51
4	Vitenskapshistorie	62
4.1	Rasjonell rekonstruksjon	63
4.2	Historien til den politiske økonomi	71
4.3	En teleologisk vitenskapshistorie?.....	90
5	Oppsummerende.....	94
	Litteraturliste	99

1 Innledning

Hensikten med denne oppgaven er å undersøke hvordan Marx kan leses som *idéhistoriker*. Ved å undersøke hvordan idéhistorien og det intellektuelle tematiseres i arbeidene hans, ønsker jeg å løfte frem et mindre kjent aspekt ved Marx' teorier. Jeg vil presentere en gjennomgang av henholdsvis Marx' ideologikritikk, kulturteori og vitenskapshistorie. Med dette håper jeg å gi et dekkende bilde av hvordan intellektuell utvikling i forskjellige former fremtrer, samt hvilken rolle tenkningen og det intellektuelle spiller i Marx' forskjellige teorier.

Marx som idéhistoriker

Denne oppgaven tar utgangspunkt i noe som kan se ut som et paradoks: I Marx' materialistiske historiefilosofi forstås historien som en suksessjon av produksjonsmåter, produksjonsmåter som utgjøres av menneskets praktiske interaksjon med hverandre og med naturen. Marx utviklet med utgangspunkt i denne historieoppfatningen en grunnleggende kritikk av hva han oppfattet som en idealistisk form for idéhistorie. Hvordan lar det seg da gjøre å snakke om Marx som idéhistoriker?

Idéhistorie slik vi kjenner det i dag fantes naturligvis ikke på Marx' tid. Det er vanlig å regne den amerikanske filosofen og idéhistorikeren Arthur O. Lovejoy som den moderne idéhistoriens grunnlegger. Med verket *The Great Chain of Being* fra 1930, var Lovejoy den første til å utvikle et metodologisk grunnlag for det systematiske studiet av intellektuell utvikling, og definerte dermed idéhistorie som en egen historisk disiplin avgrenset fra andre relaterte disipliner som filosofihistorie, vitenskapshistorie, litteraturhistorie osv.¹ Han sammenligner studiet av idéhistoriens grunnleggende bestanddeler, hva han kaller *unit ideas*, med analytisk kjemi: «In dealing with the study of philosophical doctrines, for example, it cuts into the hard-and-fast individual systems and, for its own purposes, breaks them up in their component elements, into what may be called their unit-ideas.»² Lovejoys idéhistoriske metode har for lengst gått av moten, og det finnes i dag ingen overordnet idéhistorisk metode. Man kan allikevel hevde at Lovejoy etablerte et fundament som er gyldige for moderne idéhistorien som sådan ved å formulere noen grunnleggende premisser for studiet av

---

¹ Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being* (USA: Harvard University Press, 1990).

² Ibid. 3

intellektuell utvikling. Det sentrale i denne sammenhengen er hvordan Lovejoy sin idéhistoriske metode frikobler studiet av ideene fra en overordnet forestilling om sannhet eller mening. I den grad idéhistorien er *historie* vil vel få eller ingen moderne idéhistoriske teorier være forpliktet ovenfor en idealistisk historiefilosofi.

Den formen for idéhistorie som Marx stod ovenfor i 1840-tallets Tyskland var derimot av en annen karakter. Hovedideene i Hegels historiefilosofi kan illustrere dette. Hos Hegel blir, som Thomas Krogh skriver, den historiske utviklingen rekonstruert gjennom henvisningen til et begrep om *Volksgeist*, og historien forstås som en suksessjon av overindividuelle subjekter.³ Hegels filosofi står i dette henseende i den filosofiske tradisjonen hvor virkeligheten anses som splittet. Jacques Derrida beskriver dette slik: «I *Åndens fenomenologi* ... omdannet Hegel individet til 'bevissthet' og verden til 'gjenstand'. Livet og historien blir dermed, i all dens uensartethet, omdannet til *bevissthetens forhold til gjenstanden*.»⁴ Derrida beskriver her hovedideen i Hegels idealistiske ontologi: Historien og livets egentlige subjekt er Ideen, Bevisstheten eller Ånden. Den empiriske virkeligheten og de konkrete individer er kun avledet av dette. Idéhistorien blir i forlengelse av denne forestillingen ikke kun én bestemt historiedisiplin ved siden av andre, men *selve* historien. Jeg har her ikke til hensikt å gjøre rede for Hegels historiefilosofi. Det sentrale i denne sammenhengen er at Hegels historieteori lå til grunn for nettopp den idealistiske idéhistorien Marx' kritiserte i *Die deutsche Ideologi*. Denne formen for idéhistorie var en høyst metafysisk og (sett fra et moderne perspektiv) esoterisk form for idéhistorie. Det var ifølge Marx et magisk sted hvor tingene ikke var bundet av lover, men skapte seg selv ut fra intet: «Es handelt sich um den Geist, der *sich selbst* aus *Nichts* erschafft - also um *Nichts*, das sich *aus Nichts* zum *Geist* schafft.»⁵ Marx' begrep om *Geistgeschichte* betegner dermed ikke kun den idealistiske historieoppfatningen som sådan: den betegner en idéhistorie befolket av *ånder* og *spøkelser* (Geist, Gespenst, Spuk, etc). Som Derrida skriver, diagnostiserer Marx idéhistorien som hjemløst, og tar deretter på seg rollen som eksorsist, som en idéhistoriens *Ghostbuster*:⁶

Anleitung zum Geistersehen. Man muß sich zuerst in einen erzdummen Teufel verwandeln, d.h. sich als Szelige setzen, und dann zu sich selbst sprechen, wie Sankt

---

³ Thomas Krogh, *Fra Frankfurt til Hollywood. Frankfurterskolen 1930-1945*. Oslo: Aschehoug kursiv, 1991, 37

⁴ Jacques Derrida, *Marx' spøkelser. Gjeldsstaten, sorgarbeidet og Den nye internasjonale*. Oslo: Aschehoug kursiv, 1991. 146

⁵ Karl Marx, Friedrich Engels, *Die Deutsche Ideologie*. Marx-Engels-Werke. Bind 3, Berlin: Dietz Verlag, 1969. 133

⁶ Derrida, *Marx' spøkelser*. 70

Max zu diesem Szeliga: «Blick umher in der Welt, und sage selbst, ob nicht aus Allem Dich ein Geist anschaut! » Ist man dahin gekommen, sich dies einzubilden, so kommen die Geister «leicht» von selbst, in der «Blume» sieht man nur den «Schöpfer», in den Bergen «einen Geist der Erhabenheit», im Wasser «einen Geist der Sehnsucht» oder die Sehnsucht des Geistes, und man hört «aus den Menschen Millionen Geister reden». Hat man es bis zu dieser Stufe gebracht, kann man mit Stirner ausrufen: «Ja, es spukt in der Ganzen Welt», so «ist der Fortgang dahin nicht schwer» (p. 93), daß man den weiteren Ausruf tut: «Nur *in ihr?* Nein, sie selber spukt» (Eure Rede sei Ja, Ja, Nein, Nein, was darüber ist, das ist vom Übel, nämlich logischer Übergang), «sie ist der wandelnde Scheinleib eines Geistes, sie ist ein Spuk.»⁷

I henhold til den idealistiske historieforståelsen spøker det ikke bare i virkeligheten, skriver Marx: virkeligheten selv spøker. I den utvidede delen av *Die deutsche Ideologie* går Marx systematisk til verks for å kritisere metafysikken i den unghegelianske litteraturen (fremfor alt Max Stirner anarkistiske individualisme får gjennomgå), mens han i den første delen av teksten presenterer sin alternative materialistiske ontologi, som jeg straks vil komme tilbake til.⁸

Spørsmålet i denne sammenhengen er hvordan Marx ser for seg muligheten for en meningsfull idéhistorie. Jeg vil i denne oppgaven argumentere for at Marx i *Die deutsche Ideologie* og andre steder ikke avviser muligheten for studiet av intellektuell utvikling som sådan. Hva han kritiserer var det idealistiske og metafysiske synet på historisk utvikling som rådet i Tyskland på 1840-tallet. Han kritiserer denne fra perspektivet til en materialistisk ontologi: «Die Produktion der Ideen, Vorstellungen, des Bewußtseins ist zunächst unmittelbar verflochten in die materielle Tätigkeit und den materiellen Verkehr der Menschen, Sprache des wirklichen Lebens»⁹ Virkeligheten fremstår her ikke som avledet av bevisstheten, men omvendt: Ideene er avledet av forhold ved den materielle virkeligheten.¹⁰ Kritikken av idealismen er riktignok en avvisning av en metafysisk idéhistorie, men det er ikke en avvisning at av intellektuell utvikling finner sted, eller av at intellektuell utvikling kan studeres på en meningsfull måte. Den materialistiske historieteorien kan dermed også leses som et argument om hvordan det intellektuelle og intellektuell utvikling egentlig bør forstås.

---

⁷ Marx, Engels, *Die deutsche Ideologie*. 136

⁸ Fremstillingen i *Die deutsche Ideologie* er reversert: den presenterer konklusjonen først, deretter undersøkelsen: Peter Osborne. *How to Read Marx*. London: Granta Books, 2005. 36

⁹ Marx, Engels, *Die deutsche Ideologie*. 26

¹⁰

Skisse av oppgaven

Jeg kan nå vende tilbake til oppgavetittelens første del: *Ideologikritikk, kulturteori og vitenskapshistorie*. Jeg vil i i første kapittel fokusere på ideologikritikken slik den fremstår i arbeidene *Die deutsche Ideologie* og *Das Elend der Philosophie*. Jeg vil her gjøre rede for Marx' begrep om ideologi og ideologikritikk samt kritikken av begrepsrealismen som han formulerer i disse verkene. Jeg vil deretter diskutere Marx' forståelse av ideer og intellektuell utvikling i lys av dette. Jeg vil her argumentere for at Marx' avvisning av den idealistiske idéhistorien ikke nødvendigvis innebærer en avvisning av muligheten for en annen idéhistorie. Marx' materialistiske historieforståelse åpner derimot for hva man kan kalle en *indirekte* idéhistorie.

I oppgavens andre del vil jeg forlate ideologikritikken og idéhistorien til fordel for den økonomiske samfunnskritikken. Temet for dette kapittelet vil være Marx' tematisering av intellektuell og estetisk virksomhet (altså virksomhet som ikke kan defineres som materiell) i den modne politiske økonomien slik den fremstår i de økonomiske verkene fra og med *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* fra 1857/1858 (heretter *Grundrisse*). Nærmere bestemt vil jeg her undersøke hvordan Marx med teoriene om henholdsvis *produktivt og uproduktiv arbeid* og *kapitalens subsumpsjon av arbeidet* kan sies å legge grunnlaget for en form for kultursosiologi. Jeg vil innledningsvis også gjøre rede for hovedtrekkene i Marx' teori om basis og overbygning samt hvordan intellektuell virksomhet fremtrer i lys av denne teorien. Hensikten med dette kapittelet vil være å vise hvordan Marx med den utviklede politiske økonomien utvikler et nytt perspektiv og et nytt sett kategorier for bestemmelsen av intellektuell og estetisk virksomhet.

I oppgavens tredje og siste kapittel vil jeg se nærmere på Marx som vitenskapshistoriker. Jeg vil her ta utgangspunkt i Marx' fremstilling av den borgerlige sosialøkonomiens historie i manuskriptsamlingen *Theorien über den Mehrwert* fra 1861-1863 (heretter *Theorien*). Jeg argumenterer her for at Marx' vitenskapshistorie kan leses som en form for *rasjonell rekonstruksjon* slik begrepet defineres av vitenskapsfilosofen Imre Lakatos. Jeg vil også gjøre rede for Marx' presentasjon av utviklingen av den politiske økonomien fra merkantilismen, gjennom fysiokratene og den klassiske økonomien, og til sist hva Marx omtaler som *vulgærøkonomien*.

Ved å skrive om disse tre temaene ønsker jeg å tydeliggjøre noe av bredden ved Marx' teorier. Jeg ønsker å gi en presentasjon av på den ene siden hva Marx' skriver om idéhistorien, og på den annen hva Marx skriver av idéhistorie.

En kommentar til primærlitteraturen

Karl Marx' død i 1883 markerte sluttpunktet for en av de mest produktive og innflytelsesrike intellektuelle karrierene i moderne tid. Ved sin død hadde Marx, til dels sammen med sin kollega Friedrich Engels, et tosifret antall publiserte arbeider på samvittigheten i tillegg til utallige artikler, forskjellige manuskripter og tidlige utkast av senere utgivelser. Marx' arbeider har en noe broket utgivelseshistorie. Den mest kjente og mest brukte samlede utgivelsen av Marx og Engels tekster er *Marx-Engels Werke* (MEW). Denne består av totalt 43 bind, hvorav to suppleringsbind som inneholder ungdomskriftene. Som Elster skriver, har denne utgivelsen flere svakheter.¹¹ Blant annet inneholder den ikke sentrale manuskripter som *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (heretter *Grundrisse*) og *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*. Utover dette så har utgiverne valgt å oversette Marx fremmedspråklige tekster til tysk. For eksempel har *Misère de la philosophie* fra 1847 her blitt til *Das Elend der Philosophie*.¹² I *Theorien über den Mehrwert* hvor Marx bruker mange språk om hverandre har de valgt å oversette alt til tysk.

På 1970-tallet ble det igangsatt et nytt prosjekt for utgivelsen av Marx' og Engels' tekster, denne gangen i sin uforandrede helhet. *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA) vil angivelig komme opp i 114 bind når prosjektet ferdigstilles.¹³ Her har utgiverne etterstrebet å holde seg så tett på de originale manuskriptene som overhodet mulig. Alle manuskripter, brev og artikler er med, og originalspråket er alltid beholdt. Denne utgivelsen er dermed den mest komplette og korrekte av de to utgivelsene.

Jeg har i denne oppgaven forholdt meg til begge utgivelsene. Det bør nevnes at jeg enkelte steder har brukt eksemplarer av første bind av *Theorien* fra både MEW og MEGA.¹⁴ Dette skyldes at MEW, bind 26.1 også inneholder et tillegg bestående av forskjellige fragmenter fra den opprinnelige manuskriptsamlingen *Theorien* er basert på. I MEGA er dette ikke med.

---

¹¹ Jon Elster, «Marx, marxologi og marxisme i dag» i *Marx i dag*, redaktør: Jon Elster. Oslo: Gyldendal, 1973. 142

¹² Jeg behersker ikke fransk og har derfor holdt meg til den tyske utgaven.

¹³ <http://www.iisg.nl/imes/intromega.php>.

¹⁴ I MEW utgjøres *Theorien* av bind 26.1-26.3. I MEGA II/3.2-II/3.4. Bindene i MEGA heter ikke *Theorien*, men bind 3.2-3.4 av manuskriptsamlingen *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*.

2 Ideologi og ideologikritikk

Hva man i dag forbinder med ideologi og ideologikritikk er i stor grad begrepene slik vi finner dem hos Marx, men ideologikritikken har en tradisjon som strekker seg tilbake til den tidlige moderniteten. Jeg vil i dette kapittelet gjøre først rede for hovedtrekkene i den ideologikritiske tradisjonen. Jeg vil deretter se nærmere på hvordan Marx' begrep om ideologi og ideologikritikk fremstår i arbeidene fra 1840-tallet. Marx' ideologikritikk kan deles i to hoveddeler: kritikken av filosofien og kritikken av økonomien. Hver av disse kan knyttes til to forskjellige begreper om ideologi. Kritikken av filosofien formuleres først og fremst i *Die deutsche Ideologie* fra 1846. Denne formen for ideologikritikk retter seg mot den tyske idealistiske filosofien generelt og begrepsrealismen spesielt. Ideologi defineres her som troen på en ikke-empirisk virkelighet og på dennes forrang i den sosiale virkeligheten. Kritikken av økonomien utvikles hovedsakelig i *Das Elend der Philosophie* fra 1847. Her er det ikke filosofiens abstraksjoner, men den politiske økonomiens sosiale funksjon som er det dominerende motivet. Ahistorisme og falsk allmenngjøring er dette ideologibegrepets sentrale form. Med kritikken av økonomien flyttes fokuset fra Tyskland til de mer utviklede økonomiene Frankrike og Storbritannia. Mens kritikken av filosofien omhandler tradisjonelle samfunnsformer, formulerer Marx her den definitive ideologikonsepsjonen for den moderne verden. Hver for seg utgjør disse to forskjellige teorier om tenkningens avledethet. Etter å ha gjort rede for disse to begrepene om ideologi vil jeg se nærmere på hvordan Marx' forståelse av ideer og intellektuell utvikling fremstår fra perspektivet til en moderne idéhistorie.

2.1 Den ideologikritiske tradisjonen

Hos Marx' er begrepene om ideologi og ideologikritikk såpass sammenvokste at det er lite hensiktsmessig å behandle dem hver for seg. Men som Krogh påpeker, er det her snakk om to forskjellige begreper som ikke nødvendigvis overlapper.¹⁵ Ved siden av det kritiske ideologibegrepet, finnes det tilfeller hvor ideologi benyttes i en nøytral og rent deskriptiv betydning. Dette er relativt vanlig i antropologien hvor ideologi kan betegne forskjellige grupper og kulturers religion, verdensanskuelse eller andre sosio-kulturelle egenskaper.¹⁶

---

¹⁵ Krogh, *Fra Frankfurt til Hollywood. Frankfurterskolen 1930-1945*. 49

¹⁶ Raymond Geuss, *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). 4

Samtidig finnes det også varianter av ideologi med en klar positiv betydning.¹⁷ For eksempel er det vanlig at forskjellige politiske partier og grupperinger vedkjenner seg til bestemte ideologier. Ideologibegrepet i dets nøytrale eller positive betydninger opptrer alene uten noen form for komplimenterende ideologikritikk. Det begrepet om ideologi som det er meningsfylt å snakke om når det kommer til Marx' er derimot uløselig knyttet til ideologikritikken. Ideologi er i denne sammenhengen et negativt ladet begrep. Jeg vil her gjøre rede for denne ideologikritiske tradisjonen. Hensikten med dette er ikke å presentere en fullstendig oversikt over ideologibegrepets forskjellige betydninger, men å definere ideologi og ideologikritikk slik det fremstår hos Marx i deres rette kontekst.

Begrepet om ideologi slik det fremstår hos Marx er både historisk og analytisk sammenflettet med ideologikritikken i den moderne filosofiske tradisjonen. Denne tradisjonen har røtter tilbake til Francis Bacons idollære fra tidlig 1600-tall og strekker seg så gjennom opplysningstidens institusjonskritikk og frem til Marx' kritikk av filosofi og økonomi. Den sentrale problematikken i den ideologikritiske tradisjonen er orientert rundt spenningsforholdet mellom sannhet og makt.¹⁸ Som blant annet Krogh har hevdet, muliggjøres ideologikritikken av, og forutsetter to historiske utskillellesprosesser. Først forutsettes det at samfunnet skilles ut fra virkeligheten for øvrig, og anses som en selvstendig sfære som kan underkastes diskusjon og analyse. Forestillingen om et slikt skille oppstår først i oldtiden med sofistenes skille mellom *physis* og *nomos* på 400-tallet f. kr. Videre forutsetter ideologikritikken også et moderne teoribegrep: tanken om autonom teoridannelse som en objektiverende virksomhet som foregår i bevisst distansering fra den sosiale og politiske virkeligheten den er en del av.¹⁹ Dette teoribegrepet muliggjorde historisk sett først naturvitenskapen og dets naturbegrep, og ble først deretter overført til samfunnet. Ideologikritikkens objekt trer frem hvor disse utskillellesprosessene krysses: Ideologikritikk er kritikk av den objektiverende teoridannelsen selv. Den er motivert av en mistanke om at den teoretiske objektiviseringsprosessen på en eller annen måte kan være feilslått og, at sosiale interesser og maktforhold nettopp ikke overskredet, «men kleber ennå ved det som opptrer som og utgir seg for samfunnsvitenskapelig teori.»²⁰ Ideologikritikk kan i forlengelse av dette beskrives som «det systematiske forsøk på å oppspore kildene til den feilslåtte

---

¹⁷ Ibid. 22

¹⁸ Krogh, *Fra Frankfurt til Hollywood. Frankfurterskolen 1930-1945*. 49

¹⁹ Ibid. 50

²⁰ Ibid. 50

objektivering.»²¹ Det er som Krogh viser, forsøk på å avdekke «støysendere» i det vitenskapelige rom, ikke i form av uskyldige feiltagelser og misforståelser, men i form av *mistenkelige* forhold ved teoridannelsens samfunnsmessige eller psykologiske forutsetninger. Ideologi må på den ene siden være forankret i og opprettholde visse samfunnsmessige forhold, og på den annen mystifisere nettopp disse forholdene - den må gi seg ut for å være noe annet enn det den er. Ideologi kan dermed defineres som *sosialt produserte vrangforestillinger som opprettholder urettmessige dominansforhold*. Ideologikritikken er med dette et grunnleggende moderne fenomen. Den springer ut ifra forestillingen om at innsikt i de forholdene som produserer og opprettholder ideologien er en forutsetning for sosial og politisk utvikling. Ideologikritikk fastholder med dette et potensial for objektivitet og en rasjonell organisering av samfunnet, samt en forpliktelse til den moderne utviklingstanken. Uten denne forpliktelsen ville man snarere ha å gjøre med radikal fornufts- eller kulturkritikk, som er to relaterte strømninger i den moderne kritiske tradisjonen.²²

Ideologikritikkens gyldighetsområde

På bakgrunn av ideologibegrepets historiske forutsetninger blir en mer presis avgrensning av ideologikritikkens gyldighetsområde nå mulig. For det første er ideologikritikken begrenset til systematiserende teoridannelser. Det er i prinsippet kun *teoretiske* diskurser som kan kalles ideologiske. Bevissthet og intellektuelle prosesser, samt mer hverdagslige forestillinger, konvensjoner og tradisjoner faller utenfor ideologikritikkens nedslagsfelt. Denne avgrensningen står i kontrast til den vanlige forestillingen om identiteten mellom ideologi og falsk bevissthet, som ofte knyttes til den spesifikt marxistiske ideologikritikken. Begrepet *falsk bevissthet* stammer opprinnelig ikke fra Marx selv, men fra Friedrich Engels. I et brev til Mehring fra 1893, skriver Engels: «Die Ideologie ist ein Prozess, der zwar mit Bewusstsein vom so genannten Denker vollzogen wird, aber mit einem falschen Bewusstsein. Die eigentlichen Triebkräfte, die ihn bewegen, bleiben ihm unbekannt, sonst wäre es eben kein ideologischer Prozess.»²³ I motsetning til Engels, behandlet Marx aldri intellektuelle prosesser som ideologi. Det sentrale skillet mellom disse to konsepsjonene går mellom de teoretiske *produktene* og *prosessene* de springer ut av. For Marx er det kun når den intellektuelle prosessen manifesteres i en teori at kan den kalles ideologisk. Ideologi var for Marx riktignok et produkt av en villedet bevissthet, men han skilte i større grad enn Engels

---

²¹ Ibid., 51

²² Ibid. 53

²³ Friedrich Engels, *Brief an Mehring (1893)*, Marx-Engels-Werke, bind 39, Berlin: Dietz Verlag. 97

mellom bevissthet (forstått som mental aktivitet generelt) og ideologi (teoretiske diskurser).²⁴ Marx' forståelse av ideologi faller her sammen med det tradisjonelle ideologibegrepet. For det andre skiller ideologikritikken seg fra de øvrige forgreningene i den kritiske filosofitradisjonen – fornuftskritikk (Kant) og kulturkritikk (Rousseau) – ved å undersøke prosessene som ligger til grunn for teoridannelse. I praksis opptrer disse tre grenene ofte i kombinasjoner med hverandre, men de skilles fra hverandre i deres respektive studieobjekter. For det tredje begrenses ideologikritikken til teoridannelser med *samfunnet* som objekt - altså filosofi, samfunnsvitenskap, økonomi, politiske teorier etc.²⁵ Naturvitenskap faller utenfor ideologikritikkens nedslagsfelt. Til sist kan ideologi i utgangspunktet ikke brukes om før-moderne teorier da disse nettopp er uberørte av det moderne premisset om den autonome teoridannelsen. Å lete etter ideologiske utslag av før-moderne teori, vil dermed være om ikke illegitimt, så en «bevisst form for projeksjon på fortiden», som Krogh påpeker.²⁶ Den filosofiske begrunnelsen for antikkens ekskludering av slavene i bystaten kan dermed på tross av dens samfunnsoppretholdende funksjon, ikke kalles ideologisk i henhold til definisjonen på ideologikritikk som jeg legger til grunn i denne oppgaven. Ideologikritikken kan dermed sies å ha en mekanisme for å unngå hva Jon Elster omtaler som begrepslig imperialisme.²⁷

Det finnes grensetilfeller som ikke lar seg enkelt plassere i eller utenfor ideologikritikken. Av disse er kanskje religion det mest problematiske. På den ene siden faller den utenfor da den er et førmoderne fenomen, religion er ikke *teori* i moderne forstand. På den annen side kan det sies at religion er såpass integrert i samfunnsvitenskapen at det blir meningsløst å skille dem fra hverandre. Jon Elster viser imidlertid at Marx' behandling av religion er så sprikende og motsetningsfull at det er umulig å rekonstruere et koherent syn på dette.²⁸ Jeg har her valgt å holde religion utenfor og heller fokusere på Marx' forståelse av ideologi som filosofi og samfunnsvitenskap.

Ideologikritikkens strategier

Man kan skille mellom tre overordnede ideologikritiske strategier – den *genetiske*, den *funksjonelle* og den *epistemiske* strategien. Raymond Geuss definerer det genetiske

---

²⁴ John Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 4.

²⁵ Marx omtaler andre steder også stater og institusjoner som ideologiske, men dette er mindre relevant i denne sammenhengen.

²⁶ Krogh, *Fra Frankfurt til Hollywood. Frankfurterskolen 1930-1945*. 50

²⁷ John Elster, *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 491

²⁸ Ibid. 494

perspektivet som å stemple noe som ideologisk som følge av «some of its genetic properties, that is by virtue of some facts about its origin, genesis, or history, about how it arises or come to be acquired or held by agents, or in virtue of motives agents have for adopting or acting on it.»²⁹ Det er denne strategien som er dominerende i ideologibegrepet Marx utvikler i *Die deutsche Ideologie*, som jeg straks skal komme nærmere inn på. Det genetiske perspektivet blir imidlertid problematisk når det rendyrkes. Teoriens genetiske opphav eller aktørens motivasjon kan ikke i seg selv si noe om dens innholdsmessige gyldighet. Den genetiske strategien kan skape en mistanke om at sosiale interesser og maktforhold ennå hefter ved teoriens innhold, men dette er ikke tilstrekkelig for å stemple den som falsk. Denne feilslutningen har preget visse former for såkalt vulgærmarxisme hvor «borgerlige teori» avfeies med henvisning til dens påståtte klasseinnhold. Jeg håper å vise at Marx' teori om tenkningens genese ikke faller direkte i denne fellen.

Geuss definerer den funksjonelle strategien slik: «A form of consciousness is an ideology in virtue of the function or role it plays in supporting, stabilizing, or legitimating certain kinds of social institutions or practices.»³⁰ En ideologi bør som sagt kunne vises å legitimere og/eller opprettholde en samfunnsform som ikke er legitim for at den skal kunne være ideologisk. Med henblikk på dette kriteriet synes den funksjonelle strategien mer lovende enn den genetiske. Det funksjonelle perspektivet må imidlertid vurderes opp mot en bestemmelse av hva som er samfunnets virkelige interesser og behov, det må suppleres med en teori om hvorfor dominansforholdene er urettmessige. En kan for eksempel påpeke at den Nord-Koreanske statsideologien er en konstruksjon for å opprettholde statsmakten og dermed har en grunnleggende funksjonell funksjon. Men hvorvidt den Nord-Koreanske staten *er* undertrykkende eller illegitim er et annet spørsmål: den kan ikke stemples som undertrykkende eller illegitim *fordi* statsideologien er funksjonell. En rendyrking av det funksjonelle perspektivet blir dermed også problematisk. John B. Thomsons definisjon av ideologi som «meaning in the service of power», synes å gå inn for en slik strategi.³¹ Det problematiske ved denne rendyrkingen poengteres av Krogh: «Uten funksjon, ingen ideologi, men uten erkjennelsesteoretiske feil, ingen funksjonell ideologi.»³² Ideologiproblematikken ser i siste instans til å føre til det erkjennelsesteoretiske perspektiv, og det blir dermed det avgjørende kriteriet for en holdbar ideologikritikk. Det kognitive innholdet må kunne påvises

---

²⁹ Geuss, *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. 19

³⁰ Ibid. 15

³¹ John B. Thompson, *Ideology and Modern Culture*. Polity Press, 1990. 7

³² Krogh, *Fra Frankfurt til Hollywood. Frankfurterskolen 1930-1945*. 64

å være falskt for at noe skal kvalifisere som ideologi. I Marx' arbeider er det erkjennelsesteoretiske perspektivet definitivt til stede, men utgjør ikke noe selvstendig tema i samme grad som det genetiske og det funksjonelle. Jeg kommer i det følgende til å vise til det i den grad det forekommer som en del av de argumentene jeg skal se nærmere på.

2.2 Kritikken av filosofien

Marx' ideologikritiske arbeider fra 1840-tallet var i utgangspunktet motivert av en misnøye med den unghgelianske samfunnskritikken. Kort sagt mente unghgelianerne at den sosiale og politiske situasjonen i det konservative prøyssiske riket var forårsaket av menneskenes feilaktige ideer om seg selv og virkeligheten. Idékritikken ble dermed ansett som middelet for realiseringen av sosial rettferdighet og politisk frihet. Gjennom å kritisere det borgerlige samfunnets feilaktige forestillinger om seg selv og virkeligheten kunne menneskehetens egentlige interesser identifiseres og samfunnet organiseres i henhold til disse. Marx' kritikk av unghgelianerne er primært rettet mot den idealistiske ontologiens begrepsrealisme: Forestillingen om at ideene utgjør den egentlige virkeligheten. Marx ønsket å orientere seg i en annen retning. I motsetning til den idealistiske samfunnskritikken ønsket han å vise hvordan tenkningen og det intellektuelle var betinget av forhold i samfunnets materielle produksjon. Mens den tyske filosofien bedriver vitenskap «ovenfra og ned» ønsket Marx å bedrive vitenskap «nedenfra og opp».

Kritikken av begrepsrealismen

Ludwig Feuerbach har fått den noe tvilsomme æren av å gå inn i historien som Marx' eksempel på alt som var galt med tysk filosofi. I virkeligheten var Marx svært begeistret for Feuerbach og anså hans religionskritikk som et genuint filosofisk gjennombrudd.³³ Når Feuerbach likevel figurerer som mål for Marx' kritikk, må dette sees i sammenheng med ønsket om å videreutvikle og overvinne denne tenkemåten gjennom kritisk analyse av dens fremste representant.

I *Feuerbach* viser Marx W. Wartovsky hvordan religion for Feuerbach er en projeksjon av det menneskelige begjærs objekt.³⁴ Begjærets objekt er for Feuerbach, i likhet med Hegel, *selvbevissthet*. Men der Hegel opererer med en universell bevissthet er denne hos Feuerbach

---

³³ Osborne, *How to Read Marx*. 24

³⁴ Marx W. Wartovsky, *Feuerbach*, New York: Cambridge University Press, 1982. 216

erstattet med en arts-bevissthet. Tilfredstillelsen av begjæret skjer videre ved at objektet innlemmes i subjektet som en negasjon av begjæret. Men da subjektet ikke kjenner objektets virkelige natur tas det for noe eksternt: «Thus it is not human misery in itself that creates the Gods, but the satisfaction this misery finds in the imagination ... which creates and appropriates the objects of these wishes and desires; which, in effect objectifies them, so that they can be appropriated.»³⁵ Religion forklares her som et produkt av menneskets feilerkjennelse av begjærets egentlige objekt. For Feuerbach er dette den virkelige teogoni.

1840-tallets populære forestilling om den inverterte bevisstheten stammer fra Feuerbachs religionskritikk. I religionen, hevder Feuerbach, inverteres forholdet mellom subjekt og objekt, den projiserende og det projiserte. Mennesket er i virkeligheten ikke et predikat ved det guddommelige, men tvert imot: det guddommelige et predikat ved mennesket. Religionen beskrives som en fantasi hvor menneskets begjær etter selvbevissthet oppnår en illusorisk tilfredsstillelse. Den kan karakteriseres som en våken drøm, eller med Marx' ord, som *opium for folket*.³⁶ For Feuerbach ledet kritikken av religionen til en anerkjennelse av *mennesket* som historiens subjekt, og han tok på bakgrunn av dette til orde for å erstatte religionen med et humanistisk livssyn basert på en materialistisk verdensanskuelse.³⁷ Marx anså Feuerbachs invertering av Hegels filosofi som et reelt filosofisk gjennombrudd da den demonstrerte hvordan den spekulative filosofiens idealiteter i virkeligheten var inverterte uttrykk for en underliggende virkelighet. Marx' forkjærlighet for metaforer som *Camera obscura*, spøkelses etc., vitner om dette. Han skiller imidlertid lag med Feuerbach i det han oppfatter dette «andre», altså abstraksjonenes påståtte reelle grunnlag, som nok en abstraksjon. Når Feuerbach, Bruno Bauer og Max Stirner, filosofene som Marx vier mest oppmerksomhet i *Die deutsche Ideologie*, kritiserer Hegels spekulative kategorier, erstattes de ifølge Marx kun av nye abstraksjoner, henholdsvis *arten*, *mennesket* og *den ene*. Kritikken forlater dermed aldri filosofiens grunn, uavhengig av hvor mye den selv hevdet å gjøre akkurat det. I likhet med sine umiddelbare motstandere, gammelhegelianerne, aksepterer Feuerbach og unghgelianerne dermed den idealistiske ontologien og forestillingen om religionens og ideenes herredømme. De fremstår kun som en variasjon av den tradisjonelle hegelianismen: «Die Junghegelianer stimmen mit den Althegeleianern überein in dem Glauben an die

---

³⁵ Ibid. 216

³⁶ Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, Marx-Engel-Werke, bind 1. Berlin: Dietz Verlag, 1976. 378

³⁷ Karl Löwith, *Von Hegel zu Nietzsche*, Sämtliche Schriften, bind 4. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1988.

Herrschaft der Religion, der Begriffe, des Allgemeinen in der bestehenden Welt. Nur bekämpfen die Einen die Herrschaft als Usurpation, welche die Andern als legitim feiern.»³⁸

Marx var i utgangspunktet selv tilknyttet unghегelianerne, men ble etter hvert bevisst idékritikkens begrensninger. Den unghегelianske revolusjonen var en revolusjon i *den rene tanke*, skriver han:³⁹ «Da bei diesen Junghegelianern die Vorstellungen, Gedanken, Begriffe ... für die eigentlichen Fesseln der Menschen gelten ... so versteht es sich, daß die Junghegelianer auch nur gegen diese Illusionen des Bewußtseins zu kämpfen haben.»⁴⁰ Den sosiale og politiske virkeligheten forblir uberørt av idékritikken. En genuint revolusjonær teori måtte derimot ta utgangspunkt i samfunnets reelle drivkrefter. Gjennom å snu det Hegelianske systemet på hodet, hevdet Marx at det ikke var ideene som lå til grunn for virkeligheten, men omvendt: Den materielle virkeligheten lå til grunn for ideene.

Die Produktion der Ideen, Vorstellungen, des Bewußtseins ist zunächst unmittelbar verflochten in die materielle Tätigkeit und den materiellen Verkehr der Menschen, Sprache des wirklichen Lebens. Das Vorstellen, Denken, der geistige Verkehr der Menschen erscheinen hier noch als direkter Ausfluß ihres materiellen Verhaltens. Von der geistigen Produktion, wie sie in der Sprache der Politik, der Gesetze, der Moral, der Religion, Metaphysik usw. eines Volkes sich darstellt, gilt dasselbe. Die Menschen sind die Produzenten ihrer Vorstellungen, Ideen pp., aber die wirklichen, wirkenden Menschen, wie sie bedingt sind durch eine bestimmte Entwicklung ihrer Produktivkräfte und des denselben entsprechenden Verkehrs bis zu seinen weitesten Formationen hinauf. Das Bewußtsein kann nie etwas Andres sein als das bewußte Sein, und das Sein der Menschen ist ihr wirklicher Lebensprozeß. Wenn in der ganzen Ideologie die Menschen und ihre Verhältnisse wie in einer Camera obscura auf den Kopf gestellt erscheinen, so geht dies Phänomen ebenso sehr aus ihrem historischen Lebensprozeß hervor, wie die Umdrehung der Gegenstände auf der Netzhaut aus ihrem unmittelbar physischen.⁴¹

Forestillingen om intellektuelle fenomeners autonomi – alle ideer, forestillinger, teorier, religion, moral, politikk etc. – avsløres her som sosialt forankrede vrangforestillinger. Det er imidlertid ikke tale om rene fantasiprodukter uten forankring i virkeligheten. Valget av metaforen *Camera obscura* illustrerer dette. Et Camera obscura er en innretning bestående av et mørkt avlukke med et lite hull på veggen hvor lyset utenfra slipper inn. Når lyset treffer veggen i avlukket avtegnes en opp-ned projeksjon av de utenomliggende omgivelsene. I likhet med et Camera obscura, fremtrer den sosiale virkeligheten i ideologien som opp-ned:

---

³⁸ Karl Marx, *Die Deutsche Ideologie*, Marx-Engels-Werke, bind 3. Berlin: Dietz Verlag, 1969. 19

³⁹ Ibid. 17

⁴⁰ Ibid. 20

⁴¹ Ibid. 26

ideene fremstår som den egentlige virkeligheten, men er i realiteten produkter av forhold i den materielle produksjonen – av forhold i den historiske livsprosessen.

Arbeidsdelingen

Marx' kritikk av idealismen er en kritikk av troen på en ikke-empirisk virkelighet og dennes ontologiske forrang. Denne forestillingen beskrives som resultatet av en ideologisk invertering forårsaket av forhold ved den historiske livsprosessen. Dette markerer den sentrale utfordringen i Marx' ideologikritikk: for å foreta en holdbar ideologikritikk må abstraksjonene forankres i noe som ikke er en ny abstraksjon. Spørsmålet er hvordan en slik idealismekritikk vil se ut. Svaret Marx gir på dette er at ideologikritikken må forankres i en empirisk fundert analyse som ikke er basert på allerede gitte kategorier og begreper, men på kategorier og begreper som tar form ettersom undersøkelsen skrider frem: den må foretas nedenfra og opp: «Ganz im Gegensatz zur deutschen Philosophie, welche vom Himmel auf die Erde herabsteigt, wird hier von der Erde zum Himmel gestiegen.»⁴² Det er dette Marx mener med *kritisk* analyse. For at Marx selv ikke skal bli rammet av sin egen filosofikritikk holder det altså ikke å hevde *at* den tyske filosofien, han må demonstrere *hvorfor* den er falsk. I *Die deutsche Ideologie* videreføres og konkretiseres kritikken av filosofien ved å forankre den i den borgerlige arbeidsdelingen.

For Marx er arbeidsdelingen generelt sett den primære kilden til sosial konflikt. Imot det romantiske idealet om et mer eller mindre udifferensiert samfunn, representerer arbeidsdelingen det som splitter samfunns kroppen og setter delene i motsetning til hverandre. Med dette oppstår ulikhet, privateiendom, og motsetningene mellom den allmenne og den enkeltes interesse. Som Kolakowski skriver: «As long as the division of labour runs riot and is outside control, its social effects will be an alien force dominating individuals like an independent, superhuman power.»⁴³ Å endre den borgerlige organiseringen av arbeidet blir dermed løsningen på menneskets fremmedgjøring under kapitalismen.

Arbeidsdelingen er ifølge Marx noe som alltid har eksistert i en eller annen form, blant annet som følge av forskjeller i naturlige disposisjoner og behov. Det avgjørende punktet i utviklingen av arbeidsdelingen inntreffer imidlertid først når «... die geistige und materielle Tätigkeit - daß der Genuß und die Arbeit, Produktion und Konsumtion, verschiedenen

---

⁴² Ibid.26

⁴³ Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*. New York: Norton, 2005. 131

Individuen zufallen».⁴⁴ Det er først med etableringen av et skille mellom det intellektuelle og det materielle arbeidet at arbeidsdelingen blir virkelig, skriver Marx: «Die Teilung der Arbeit wird erst wirklich Teilung von dem Augenblicke an, wo eine Teilung der materiellen und geistigen Arbeit eintritt.»⁴⁵ Delingen mellom det intellektuelle og det materielle arbeidet inngår i en rekke forskjellige argumenter hos Marx. På den ene siden omhandler det forskjellen mellom forskjellige former for arbeid, for eksempel akademiske og byråkratiske yrker vs. materiell produksjon. Jeg skal komme nærmere inn på dette skillet i kapitlet om Marx' kulturteori. Det sentrale i denne sammenhengen er skillet mellom intellektuelt og materielt arbeid som et skille mellom ikke-arbeid og arbeid: De intellektuelle (Marx' nevner for eksempel prester og filosofer: altså ideologer) bidrar selv ikke til den materielle produksjonen, men lever på de materielle arbeiderne.⁴⁶ Marx identifiserer denne delingen mellom det intellektuelle og det materielle arbeidet som ideologiens umiddelbare årsak:

Von diesem Augenblicke an kann sich der bewußtsein wirklich einbilden, etwas Andres als das Bewußtsein des bestehenden Praxis zu sein, wirklich etwas vorzustellen, ohne etwas Wirkliches vorzustellen – von diesem Augenblicke an ist das Bewußtsein im Stande, sich von der Welt zu emanzipieren und der Bildung der «reinen» Theorie, Theologie, Philosophie, Moral etc. überzugehen.⁴⁷

Først når en gruppe mennesker frigjøres fra den materielle produksjonen, og det intellektuelle arbeidet kan praktiseres selvstendig uten «forurensning» fra den materielle produksjonen, kan bevisstheten fremstå som selvstendiggjort, hevder Marx. Etter at adskillelsen av det intellektuelle fra det materielle arbeidet er fullbyrdet i samfunnet, skilles relasjonene mellom tanken og tenkerne. Denne adskillelsen muliggjør konstruksjonen av «rene» teorier som filosofi, teologi, juss osv. Illusjonen om den selvstendiggjorte tenkningen, som idealismen beror på, beskrives her som å ha en praktisk forankring. Forankringen av den idealistiske filosofien i arbeidsdelingen markerer begynnelsen på Marx' orientering mot den politiske økonomien.

Kritikken av idealismen er fremfor alt en genetisk ideologikritikk. Illusjonen om den selvstendiggjorte tenkningen har å gjøre med de intellektuelles virkelighetserfaring. Deres

---

⁴⁴ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 32

⁴⁵ Ibid. 32

⁴⁶ Etienne Balibar foreslår at det vil være mer riktig å snakke om «intellectual difference» fremfor deling mellom intellektuelt og materielt arbeid, ettersom dette skillet inngår i flere sammenhenger og har flere forskjellige betydninger. Som jeg skal komme nærmere inn på i kapitlet om kulturteori, mener jeg at skillet mellom intellektuelt og materielt arbeid gir mening så lenge det presiseres hvilken sammenheng det inngår i. Etter min mening ser jeg ikke at «intellectual difference» vil løse noen av uklarhetene Balibar påpeker: Etienne Balibar, *The Philosophy of Marx*. London: Verso, 2007. 49

⁴⁷ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 31

rolle i samfunnsproduksjonen *på siden av* sin egen klasse, genererer en illusjon om autonomi fra det segmentet av borgerskapet som er involvert i den faktiske produksjonen. Deres posisjon i samfunnet ved siden av den gjeldende praksis gjør at de erfarer virkeligheten fra et perspektiv som mystifiserer de reelle sosiale relasjonene. Slik de eksisterer ved siden av sin egen klasse, er deres ideer hinsidiges den sosiale praksis.⁴⁸ For Marx var det ingen tilfeldighet at det var Tyskland som var idealismens hjemland. Mens moderniteten i mer utviklede europeiske land som Storbritannia og Frankrike i langt større grad hadde transformert produksjonen så vel som den sosiale og politiske virkeligheten, var Tyskland preget av historisk stillstand. Marx hevdet at en materialistisk historie umulig kunne skrives i Tyskland da de manglet historiske erfaringer, og slik også den nødvendige «sanssemessige visshet» (*sinnliche Gewißheit*).⁴⁹ Ikke bare var illusjonen om ideenes herredømme forankret i det tyske samfunnet, illusjonen var angivelig også lettere å opprettholde nettopp der.

2.3 Kritikken av økonomien

Marx' ideologikritikk er ikke begrenset til å påvise hvordan tenkningen er betinget av det borgerlige samfunnet. Den viser også at den spiller en rolle i opprettholdelsen av dette samfunnet ved at den er funksjonelt tilpasset borgerskapets interesser. Dette er et sentralt motiv i Marx' ideologikritiske arbeider og utgjør på mange måter hovedanklagen mot den borgerlige tenkningen. Som allerede nevnt kan teori defineres som ideologi «... in virtue of the function or role it plays in supporting, stabilizing, or legitimating certain kinds of social institutions or practices.»⁵⁰ Ideologiens funksjon i opprettholdelsen av klassesamfunnet er et tema som først og fremst belyses i *Das Elend der Philosophie*. Mens *Die deutsche Ideologie* omhandler filosofiens materielle forutsetninger i et sosialt underutviklet samfunn, knyttes ideologien her til den politiske økonomien og den moderne verden, fortrinnsvis Storbritannia og Frankrike, hvor den økonomiske utviklingen preget samfunnet i langt høyere grad enn i Tyskland. Overgangen til denne formen for ideologi markerer Marx' definitive brudd med filosofien og overgang til den politiske økonomien, og representerer som sådan den definitive ideologikonsepsjonen for den moderne verden. Det er i hovedsak denne betydningen av ideologi man i dag forbinder med Marx.

---

⁴⁸ Balibar, *The Philosophy of Marx*. 50

⁴⁹ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 30

⁵⁰ Geuss, *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. 15

Marx' kritikk av den borgerlige økonomien er hovedsakelig orientert rundt to overordnede temaer – ahistorisme og falsk allmenngjøring. Ahistorisme er forestillingen om at det borgerlige samfunn, dets institusjoner og den politiske økonomiens kategorier, er evige og uforanderlige størrelser. Den falske allmenngjøringen er tendensen til å fremstille disse institusjonene og teoriene som universelle og allmenngyldige. Ahistorisme og falsk allmenngjøring utgjør i følge Marx den moderne verdens primære ideologiske form.

Kritikk av økonomien

Marx' kritikk av økonomien begynte å ta form allerede mot slutten av 1840-tallet. «Die Ökonomen verfahren auf eine sonderbare Art», observerer Marx i *Das Elend der Philosophie*. «Es gibt für sie nur zwei Arten von Institutionen, künstliche und natürliche. Die Institutionen des Feudalismus sind künstliche Institutionen, die der Bourgeoisie natürliche.»⁵¹ Han beskriver her den falske allmenngjøringen. Ved å fremstille de borgerlige økonomiske kategoriene som universelle og i henhold til naturlovene, naturaliseres og legitimeres den borgerlige praksis. Det som i virkeligheten er særinteresser fremstår som allmenne, og de reelle sosiale relasjonene forblir skjulte. Økonomenes feilaktige forståelse av verdi, merverdi, kapital penger etc. funderes i en forestilling om de foreliggende kategorier som naturlige og absolutte størrelser.⁵² Mystifiseringen er her en funksjonell nøkkelmekanisme. Den falske allmenngjøringen er igjen nært forbundet med ahistorisme. I *Das Elend der Philosophie* skriver Marx følgende: «Die Ökonomen erklären uns, wie man unter den obigen gegebenen Verhältnissen produziert; was sie uns aber nicht erklären, ist, wie diese Verhältnisse selbst produziert werden, d.h. die historische Bewegung, die sie ins Leben ruft.»⁵³ Som Pilling viser, hevdet Marx at hovedproblemet med den borgerlige økonomien var at den aksepterte de økonomiske kategoriene *ukritisk*. Det er dette som er det sentrale i kritikken av ahistorismen. De borgerlige økonomene kjente ikke de økonomiske kategoriens historiske tilblivelsesprosess. Snarere enn å undersøke hvorvidt de overleverte kategoriene faktisk er appliserbare på den sosiale virkeligheten, aksepterte de dem dermed uten videre som sanne. Kategoriene fetisjeres med dette som evige, uforanderlige og allmenngyldige. I forlengelse av dette *fremstår* den borgerlige politiske økonomien som å uttrykke essensen i den borgerlige

---

⁵¹ Karl Marx, *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends"* Marx-Engels-Werke, bind 4. Berlin: Dietz, 1972. 139

⁵² Geoffrey Pilling, *Marx's Capital: Philosophy and Political Economy*. London: Routledge & Kegan Paul, 1980. 12

⁵³ Marx, *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends"*. 126

produksjonsmåten: «In short, it fell under the illusion that the relation of modern economy not only appeared according to the categories of political economy, but that these relations really were as they appeared»⁵⁴ Marx beskriver her en idealistisk invertering som er analog med kritikken av idealabstraksjonen i filosofien. De borgerlige økonomene tilskriver de teoretiske kategoriene selvstendig virkelighet, men ser ikke hvordan de i realiteten er historiske produkter. Med dette forveksles det partikulære med det generelle, en historisk konkret produksjonsmåte med universelle lover. Mens Marx forsøker å skille mellom substans og skinn, kritiseres de borgerlige økonomene for å ta skinnen for substans.

Marx' favoritt eksempel på den borgerlige økonomiens ukritiske kategorier er forestillingen om det selvstendige og isolerte individet som økonomiens fundament, en forestilling illustrert av Daniel Defoes romanfigur *Robinson Crusoe*.⁵⁵ Snarere enn å akseptere denne figuren uten videre, hevder Marx at forståelsen av det moderne individet som økonomisk aktør må funderes i dens rette historiske kontekst: den kapitalistiske markedsøkonomien. Den moderne individkonsepsjonen beskrives her av Marx som et produkt av forhold ved overgangen til markedsøkonomien i den tidlige moderniteten.

In dieser Gesellschaft der freien Concurrenz erscheint der einzelne losgelöst von den Naturbanden u.s.w., die ihn in frühen Geschichtsepochen zum Zubehör eines bestimmten, begrenzten menschlichen Conglomerats machen. Den Propheten des 18^t Jhh., auf deren Schultern Smith und Ricardo noch ganz stehn, schwebt dieses Individuum des 18^t Jhh. – das Product, einerseits der Auflösung der feudalen Gesellschaftsformen, andererseits der seit dem 16^t Jhh. neu entwickelten Productivkräfte – als Ideal vor, dessen Existenz eine vergangne sei. Nicht als ein historisches Resultat, sondern als Ausgangspunkt der Geschichte. Weil als das Naturgemässe Individuum, angemessen ihrer Vorstellung von der menschlichen Natur, nicht als ein geschichtlich entstehendes, sondern von der Natur geseztes. Diese Täuschung ist jeder neuen Epoche bisher eigen gewesen.⁵⁶

Marx avviser her forestillingen om individet som samfunnsvitenskapens primære objekt ved å vise hvordan denne forestillingen er et produkt av konkrete historiske forhold knyttet til fremveksten av det moderne samfunn. Nærmere bestemt oppløsningen av føydalsamfunnet og utviklingen av moderne produktivkrefter fra 1500-tallet og utover. Det er kun i et samfunn med et fritt marked med fri konkurranse at forestillingen om det økonomiske individet som

---

⁵⁴ Pilling, *Marx's Capital: Philosophy and Political Economy*. 12

⁵⁵ Se for eksempel Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politische Ökonomie. Teil 1*, Marx-Engels-Gesamtausgabe, bind II/1.1, Berlin: Dietz Verlag, 1976. 22; Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.*, Marx-Engels-Gesamtausgabe, bind II/10, Berlin: Dietz Verlag, 1991. 75; Marx, *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends"*. 69

⁵⁶ Marx, *Grundrisse der Kritik der Politische Ökonomie. Teil 1*. 22

økonomiens fundament gir mening. Den moderne individkonsepsjonen hevdes å være uløselig knyttet til en kapitalistisk markedsøkonomi. Når denne historisk konkrete figuren siden forvandles til et allmenngyldig ideal og projiseres tilbake i tid, ender det nødvendigvis i historiske feilslutninger. Denne historiske betraktningmåten er typisk og funksjonelt nødvendig i den borgerlige økonomien. Her eksemplifisert av økonomen Nassau Senior:

Nassau Senior setzt sich aufs hohe Pferd. «Selon Smith, le législateur des Hébreux fut un travailleur improductif » War es Moses von Aegypten oder Moses Mendelssohn? Moses würde sich schön bei Herrn Senior bedankt haben, ein Smithscher «travailleur productif» zu sein. Diese Menschen sind so unter ihre fixen Bourgeoisideen unterjocht, daß sie glauben würden, den Aristoteles oder den Julius Cäsar zu beleidigen, wenn sie dieselben «travailleurs improductifs» nennten. Diese würden schon den Titel «travailleurs» als eine Beleidigung betrachtet haben.⁵⁷

Nassau Senior forutsetter, ifølge Marx, kategorien *produktivitet* som allmenngyldig, en kategori som i realiteten er uløselig knyttet til kapitalistisk produksjon. Når denne projiseres til før-kapitalistiske samfunnsformer leder det nødvendigvis til hva Marx anser som absurde problemstillinger, som for eksempel hvorvidt Moses, Aristoteles eller andre historiske skikkelser var produktive eller uproduktive arbeidere.

Som jeg var inne på innledningsvis er det ikke tilstrekkelig at en teori avsløres som funksjonell for å kunne defineres som ideologi, den må også være beviselig falsk. Marx' kritikk av ahistorisme og falsk allmenngjøring dekker begge disse kriteriene. Forvekslingen av det partikulære og det generelle, av skinn og substans, leder først til falsk erkjennelse. Funksjonaliteten henger videre nettopp sammen med det kognitive innholdet. Den falske allmenngjøringen legitimerer og opprettholder borgerlig praksis ved å fremstille den som en ahistorisk sannhet.

Religion og ideologi

Parallellen mellom religion og den moderne borgerlige politiske økonomi er et tema Marx stadig vender tilbake til. Den falske allmenngjøringen i den borgerlige politiske økonomien slekter på religionens selvforståelse. Likheten ligger i den idealistiske ontologien, samt i hvordan de begge ukritisk aksepterer overleverte kategorier og begreper. På samme måte som enhver religion hevder at andre religioner er skapt av mennesker mens en egen er skapt av

---

⁵⁷ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2*, Marx-Engels-Gesamtausgabe, bind II/3.2. Berlin: Dietz Verlag, 1977. 605

Gud, hevder økonomene at de eksisterende økonomiske relasjonene er i konformitet med naturlovene, mens andre er kunstige. I begge tilfeller presenteres det aktuelle budskapet som evig og uavhengig av tid og historie. Dette gir opphav til forestillingen om historiens slutt: «Somit hat es eine Geschichte gegeben, aber es gibt keine mehr»⁵⁸ I politikken, filosofien, økonomien osv. leses historien som en forhistorie til realiseringen av menneskets naturlige livsform. Når denne samfunnsformen er oppnådd, i hvert fall i teorien, har historien utspilt sin rolle og menneskeheten trer inn i en evig tilstand hvor praksis er i konformitet med naturlovene.⁵⁹ Både religionen og økonomien forvalter sin egen sannhet som alle eksterne fenomener sees i lys av, hvilket avskjærer muligheten for forståelse av det fremmede. «Vorbürgerliche Formen des gesellschaftlichen Produktionsorganismus werden daher von ihr behandelt wie etwa von den Kirchengvätern vorchristliche Religionen.»⁶⁰ Religion fremstår her som den kron-ideologiske formen. På den ene siden er den opphavet til den generelle falske allmenngjøring og ligger slik til grunn for filosofien og vitenskapens legitimerende funksjon. Utover dette fyller den selv en ideologisk funksjon i det den gir mening til nøden og fattigdommen i samfunnet. Ved å gi et løfte om frelse, kanaliseres potensiell politisk energi vekk fra de foreliggende forhold inn i en udefinerbar fremtid. Videre opprettholder og legitimerer religionen den moderne verden ved å oppmuntre til visse typer adferd og en viss type moral. Borgerlig vitenskap og religion kan her sies å utfylle hverandre og til sammen utgjøre en ideologisk enhet hvor det borgerlige samfunn forklares og legitimeres.

Til tross for at religionen spiller en sentral rolle i forståelsen av den økonomiske ideologiens samfunnsmessige funksjon, utforsker Marx ikke denne relasjonen i detalj og utarbeider heller ingen konsistent teori om relasjonen mellom samfunn, ideologi og religion. Elster skriver at Marx' diskusjon av religionen «is arbitrary and largely inconsistent. He seizes on «similarity», real or imagined, between a religious doctrine and an economic system, and invests it with explanatory significance far beyond what is warranted.»⁶¹ Det at Marx stadig vender tilbake til likheten mellom religion og økonomi bør forstås som et retorisk manøver snarere enn et vitenskapelig argument. Poenget er ikke primært å vise hvordan religionen former økonomien, men hvordan før-moderne strukturer fremdeles kleber ved moderne

---

⁵⁸ Marx, *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends"* .139

⁵⁹ Francis Fukuyamas triumfalistiske bok *The End of History* fra 1992 er et moderne eksempel på denne ideologiske forestillingen.

⁶⁰ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 80

⁶¹ Elster, *Making Sense of Marx.* 494

vitenskap. Marx' påvisning av parallellen mellom moderne økonomisk teori og religion inngår her som et element i kritikken av den kapitalistiske moderniteten.⁶²

2.4 Idéhistoriens mulighetsbetingelser

Den historiske materialismen innebærer en nedprioritering av det intellektuelle til fordel for en historieforståelse med fokus på produksjonsmåtenes materielle utvikling. Hvordan fremtrer så idéhistorien i en materialistisk historieforståelse? Hvis ideene i siste instans er betinget av den materielle produksjon, kan man da snakke om idéhistorien som noe med selvstendig virkelighet i Marx' arbeider? Beskrives ideene slik vi kjenner dem kun som et «skyggespill» som (for å låne Marx' egen metafor) i et Camera Obscura, eller åpner ideologikritikken på noe vis for en idéhistorie som kan være relevant og informativ? Marx ideologikritikk er en kritikk av en idealistisk og tradisjonell form for idéhistorie. Jeg vil her undersøke hvordan Marx med kritikken av idéhistorien kan sies å etablere en alternativ forståelse av ideer og intellektuell utvikling.

Ideologikritikkens filosofiske fundament kan sies å ligge i brytningspunktet mellom den tradisjonelle dikotomien mellom idealisme, representert ved Hegel, og hva man kan kalle «gammel» eller «kontemplativ» materialisme – den filosofiske retningen som reduserer alle intellektuelle abstraksjoner til sanseerfaring – representert av blant annet Thomas Hobbes, Denis Diderot og Claude Adrien Helvétius.⁶³ I motsetning til disse materialistiske filosofene forsøkte Marx å formulere en *praktisk* materialisme som både avviser og viderefører aspekter ved begge. Marx forståelse av ideer og intellektuell utvikling må ta utgangspunkt i dette.

Marx' idéteori: Nominalisme og sosiale relasjoner

Kritikken av begrepsrealismen er en kritikk av den idealistiske forestillingen om eksistensen av en ikke-empirisk virkelighet og dennes ontologiske forrang. Marx' idéforståelse knyttes her til nominalismen. Nominalismen er den metafysiske doktrinen som forneker eksistensen av universaler og/eller abstrakte objekter. Universaler og abstrakte objekter er relaterte, men ikke identiske fenomener. Mens universaler er overgripende kategorier som kan eksemplifiseres av partikulære ting (for eksempel menneskehet, nasjon, styrke etc.), mangler

---

⁶² For et forsøk på en mer systematisk fremstilling av Marx' syn på religion, se Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 366

⁶³ Balibar, *The Philosophy of Marx*. 15

abstrakte objekter (for eksempel tall) fysisk og temporal eksistens. I motsetning til disse to variantene står realismen - doktrinen som tilskriver universal ontologisk forrang, og platonismen – doktrinen som omhandler abstrakte objekter.⁶⁴ Marx' ideologikritikk er først og fremst orientert rundt motsetningen mellom nominalisme/realisme, men der nominalismen ofte knyttes til empirisme og individualisme (forestillingen om at det kun eksisterer partikulære og empirisk observerbare enheter), utvikler Marx en alternativ tilnærming til ideologiens basis med utgangspunkt i menneskets kollektive aktivitet – *praksis*. Denne teorien står i opposisjon til både tradisjonell empirisme og individualisme.

Nominalisme er et fremtredende motiv i Marx' forskjellige arbeider. I *Die Heilige Familie* fra 1845 - vanligvis regnet som et arbeid fra hans mest materialistiske periode – formulerer Marx en klassisk nominalistisk kritikk av abstraksjoner:

Wenn ich mir aus den wirklichen Äpfeln, Birnen, Erdbeeren, Mandeln die allgemeine Vorstellung «Frucht» bilde, wenn ich weitergehe und mir einbilde, daß meine aus den wirklichen Früchten gewonnene abstrakte Vorstellung «die Frucht» ein außer mir existierendes Wesen, ja das wahre Wesen der Birne, des Apfels etc. sei, so erkläre ich – spekulativ ausgedrückt – «die Frucht» für die «Substanz» der Birne, des Apfels, der Mandel etc.⁶⁵

Problemet hevdes her å oppstå når abstraksjonene tar plassen til de konkrete tingene. Når abstraksjonen (i filosofien begrepene, i religionen Gud) presenteres som den egentlige væren, mistes kontakten med enkelttingene de skal si noe om. Å abstrahere er enkelt, men veien tilbake fra abstraksjonen til de konkrete tingene er derimot problematisk, hevder Marx -: «Es ist sogar unmöglich, von einer Abstraktion zu dem *Gegenteil* der Abstraktion zu kommen, wenn ich die Abstraktion nicht *aufgebe*.»⁶⁶ Marx synes her å gi uttrykk for en empiristisk og individualistisk orientert nominalisme: det er kun de empirisk konstaterbare enkelttingene som eksisterer, abstraksjonene må oppheves for å få bukt med vrangforestillingene. I *Das Elend der Philosophie* settes påstanden om nødvendigheten av å oppgi abstraksjonene og muligheten for objektiv erkjennelse i relasjon med den historiske utviklingsprosessen. Her beskrives en modnet klassekamp som en forutsetning for objektiv erkjennelse. Når de materielle forholdene er tilstrekkelig utviklet, og konflikten mellom arbeid og kapital ikke

---

⁶⁴ Gonzalo Rodriguez-Pereyra, "Nominalism in Metaphysics," (2011), <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/nominalism-metaphysics/>.

⁶⁵ Karl Marx, *Die Heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer & Consorten* vol. 2, Marx-Engels-Werke, bind 2. Berlin Dietz Verlag, 1972. 60

⁶⁶ Ibid. 60

lenger lar seg skjule, behøver man ikke lenger «...die Wissenschaft in ihrem Kopfe zu suchen; sie haben nur sich Rechenschaft abzulegen von dem, was sich vor ihren Augen abspielt, und sich zum Organ desselben zu machen.»⁶⁷ Før utviklingen i produktivkreftene sørger for at proletariatet konstitueres som egen klasse, forblir tenkningen nødvendigvis abstrakt da vitenskapen må «søkes i hodet». Når de materielle forutsetningene er modnet gjelder det derimot å «gjøre seg til et talerør for hva som utspiller seg foran øynene.» Også den eldre Marx hadde tydelige nominalistiske og anti-idealistiske tendenser. Her beskriver han språkets materielle forutsetninger.

Also: die Menschen fingen tatsächlich damit an, gewisse Dinge der Außenwelt als Befriedigungsmittel ihrer eignen Bedürfnisse sich anzueignen etc. Etc.; später kommen sie dazu, *sie auch sprachlich* als das, was sie in praktischer Erfahrung für sie sind, nämlich als *Befriedigungsmittel ihrer Bedürfnisse* zu bezeichnen, als Dinge, die sie «befriedigen».⁶⁸

Bukharin oppsummerer teoriforståelsen som følger av denne nominalistiske og anti-intellektuelle posisjonen: «*Historically*: the sciences 'grow' out of practice, the 'production of ideas' differentiates out of the 'production of things'»⁶⁹. Teorien defineres på bakgrunn av dette som «... accumulated and condensed practice»⁷⁰ Denne ideen resulterer i en forestilling om at all vitenskap i siste instans har praktiske røtter. «...any branch of science has, in the long run, its practical roots. From the standpoint of social development, science or theory is the continuation of practice, but - to adapt the well-known remark of Clausewitz - "by other means."»⁷¹

Kritikken av abstraksjoner var altså et vedvarende trekk ved Marx' tenkning. Spørsmålet er hvordan dette bør forstås. Marx synes flere steder å ta til orde for at ideologien kan overvinnes ved å kvitte seg med abstraksjonene og erstatte de med empirisk kunnskap, som tilsynelatende antas å være noe annet enn abstraksjoner. I *Die deutsche Ideologie* skriver han: «Die Voraussetzungen, mit denen wir beginnen, sind keine willkürlichen, keine Dogmen, es sind wirkliche Voraussetzungen, von denen man nur in der Einbildung abstrahieren kann. ...

---

⁶⁷ Marx, *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends"*. 144

⁶⁸ Karl Marx, *Randglossen zu Adolph Wagners "Lehrbuch der politischen Ökonomie"*, Marx-Engels-Werke, bind 19.4. Berlin: Dietz Verlag, 1973. 363

⁶⁹ Nikolai Bukharin, "Theory and Practice From The Standpoint of Dialectical Materialism", Frank Cass and Co, 1931: <http://marxists.org/archive/bukharin/works/1931/diamat/index.htm>.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

Diese Voraussetzungen sind also auf rein empirischem Wege konstatierbar.»⁷² I motsetning til filosofiens dogmer og vilkårlighet, ønsker Marx et solid vitenskapelig fundament basert på empiriske forhold. Han vil bedrive vitenskap «nedenfra og opp». Men Marx er ingen positivist ettersom han på ingen måte avviser spørsmålet om en mer fundamental virkelighet bak tingenes empiriske fremtreden, noe som kommer klart frem i kritikken av hva han kaller abstrakt empirisme: «Sobald dieser tätige Lebensprozeß dargestellt wird, hört die Geschichte auf, eine Sammlung toter Fakta zu sein, wie bei den selbst noch abstrakten Empirikern, oder eine eingebildete Aktion eingebildeter Subjekte, wie bei den Idealisten.» Den tradisjonelle empirismen representerer ikke annet enn en samling døde fakta. Anti-idealismen og anti-intellektualismen man finner i de tidligere arbeidene er utvilsomt uttrykk for noe annet. Elster hevder at Marx i *Die deutsche Ideologie* fremviser en rigid metodologisk individualisme, den teoretiske doktrinen som går ut på at alle sosiale fenomener i prinsippet kan føres tilbake til enkeltindivider og deres handlinger: «In *The German Ideology* concrete, individual human beings are made into the subject of history, and the abstractions are finally banished. As in no other works by Marx, this book is characterized by a robust methodological individualism and a refusal to engage in speculative teleology.»⁷³ Mens henholdsvis menneskeheten, klassen og kapitalen spiller rollen som kollektivt subjekt i andre arbeider, finnes det ikke noe slikt i *Die deutsche Ideologie*, hevder Elster, kun det empiriske individet og dets handlinger. En slik lesning kan virke plausibel, men tilsynelatende bort ifra at kritikken av Max Stirner, som utgjør hoveddelen av *Die deutsche Ideologie*, i det store og hele er en kritikk nettopp av individualismen. Max Stirner var den unghегelianeren som tok kritikken av abstraksjonene til dens logiske konsekvens. Mens Feuerbach og unghегelianerne kun kritiserte de tradisjonelle metafysiske abstraksjonene (Gud, væren, ideen, substans osv.), hevdet Stirner at *alle* universelle begreper og ideer måtte avvises, uavhengig av innhold. Med dette utviskes den logiske forskjellen mellom begreper som kristendom, menneskehet, nasjon og samfunn og også proletariat, klasse og revolusjon – de er alle abstrahert av individet, og ifølge Stirner derfor rene illusjoner.⁷⁴ Marx følger langt på vei den nominalistiske kritikken av abstraksjonene, men er uenige med Stirner hva angår abstraksjonenes grunnlag. Marx kritiserer ikke Stirners forestilling om «*die Einzige*» ved å underordne individet under en form for universell fornuft, samfunnet, staten e.l., men utvikler i motsetning til dette en teori om en

---

⁷² Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 20

⁷³ Elster, *Making Sense of Marx*. 478

⁷⁴ Balibar, *The Philosophy of Marx*. 34

hvordan *reell* individualisme kan oppstå i og gjennom samfunnets relasjoner.⁷⁵ Han avviser dermed Stirners selv-tilstrekkelige individualisme, en doktrine han forbinder med den borgerlig atomistiske subjekt-konsepsjonen: «Genau und im prosaischen Sinne zu reden, sind die Mitglieder der bürgerlichen Gesellschaft keine Atome. Die charakteristische Eigenschaft des Atoms besteht darin, keine Eigenschaften und darum keine durch sein eigne Naturnotwendigkeit bedingte Beziehung zu andern Wesen außer ihm zu haben.»⁷⁶ Individualismen, og dermed Stirners forestilling om «*die Einzige*», avsløres her som nok en essensialistisk doktrine. En konsekvent kritikk av begrepsrealismen må funderes i noe annet enn tradisjonell empirisme og individualisme.

En ny materialisme

Løsningen på utfordringen fra den tradisjonelle idealismen på den ene siden og Stirners individualisme på den andre, finner Marx i teorien om *revolusjonær praksis*. I *Thesen über Feuerbach* fra 1845 formulerer Marx hovedlinjene i sin alternative materialisme. Feuerbach representerer for Marx den mest sofistikerte versjonen av den gamle materialismen, men verken Marx nye eller Feuerbachs «gamle» materialisme har mye til felles med énsubstanslæren som kjennetegner den tradisjonelle filosofiske materialismen. Etter Marx død utarbeidet Engels og senere sovjet-marxister den dialektiske materialismen hvor verden anses som bestående av materie i bevegelse – en teoretisk hybrid bestående av filosofisk materialisme og Hegels dialektiske logikk.⁷⁷ Marx' materialisme er derimot orientert rundt hva han kaller «*sinnlich menschliche Tätigkeit*». Den avgjørende forskjellen består i at dette er en materialisme hvor aktivitetens prinsipp er subjektiv. Marx nye begrep om subjektivitet er en bearbeiding av elementer fra Kants erkjennelsesteori. Kant hevdet at kunnskapens objekt og subjekt ikke måtte anses som uavhengige, men som forbundet gjennom visse felles mentale strukturer - eller kategorier - i subjektet som sikret objektiv erfaring av virkeligheten. Den subjektive kunnskapen kan i følge Kant anses som objektiv så lenge kategoriene kan vises å være universelle og nødvendige. I første tese om Feuerbach kritiserer Marx den tradisjonelle dikotomien mellom materialisme og idealismen som denne epistemologien bygger på:

---

⁷⁵ Kolakowski, *Main Currents of Marxism*. 138

⁷⁶ Marx, *Die Heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer & Consorten*. 127

⁷⁷ Peter Osborne, *How to Read Marx*. London: Granta Books, 2005. 27

Der Hauptmangel alles bisherigen Materialismus (den Feuerbachschen mit eingerechnet) ist, daß der Gegenstand, die Wirklichkeit, Sinnlichkeit nur unter der Form des Objekts oder der Anschauung gefaßt wird; nicht aber als sinnlich menschliche Tätigkeit, Praxis; nicht subjektiv. Daher die tätige Seite abstrakt im Gegensatz zu dem Materialismus von dem Idealismus – der natürlich die wirkliche, sinnliche Tätigkeit als solche nicht kennt – entwickelt Feuerbach will sinnliche – von den Gedankenobjekten wirklich unterschiedne Objekte: aber er faßt die menschliche Tätigkeit selbst nicht als gegenständliche Tätigkeit. ... Er begreift daher nicht die Bedeutung der «revolutionären», der «praktisch-kritischen» Tätigkeit.⁷⁸

Kants epistemologi kan sies å bestå av to momenter: sansing og tenkning. Erkjennelse er resultatet av intellektuell bearbeidelse av sanseinntrykkene. Hvor sansingen er erkjennelsens passive moment, er sansingen erkjennelsens aktive prinsipp. Marx' kritikk av den tradisjonelle materialismen tar utgangspunkt i at denne, i likhet med Kants filosofi, har ansett kunnskap som produkt av subjektets *kognitive* aktivitet. Erkjennelsens aktive moment er utviklet abstrakt av idealismen, mens virkeligheten kun eksisterer som objekt, sanselighet og anskuelse (*anschauung*). Marx, derimot, anser ikke subjektiv aktivitet som adskilt fra sansing, men snarere *som* nettopp sanselig aktivitet (*sinnlich menschliche Tätigkeit*). Med dette utvides subjektets aktivitet i erkjennelsen til å inkludere dets sanselige og praktiske aktivitet. Sansningen forstås med dette som aktiv og ikke passiv slik den er for Kant og Feuerbach. Hva som berøres i den første tesen er den filosofiske distinksjonen mellom subjekt og objekt som erkjennelsesteorien hadde vært basert på siden Descartes. Subjektet er hos Marx ikke begrenset til å være et «kunnskapssubjekt» løsrevet fra materialitet slik som Hegels ånd. Subjektet er snarere *sanselig aktivitet* eller *sosial praksis*, en pågående prosess bestående av menneskenes praktiske interaksjon med naturen og hverandre. Det som etablerer intersubjektivitet er ikke er ikke en overindividuell og rent intellektuell bevissthet som mennesket tar del i gjennom fornuften, men kollektiv objektiv aktivitet – *praksis*. Historiens, samfunnets og erkjennelsens subjekt er den praktiske og transformerende kollektive aktivitet: «Feuerbach löst das religiöse Wesen in das menschliche Wesen auf. Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum inwohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse.»⁷⁹ Menneskets essens defineres her ikke som individets iboende egenskap, men som distribuert relasjonelt mellom alle mennesker. Det er samfunnets relasjonelle (og som Peter Osborne påpeker, ironisk nok ideelle) karakter som skiller Marx' nye materialisme fra den gamle materialismen. For Marx

---

⁷⁸ Karl Marx, *Thesen über Feuerbach*, Marx-Engels-Werke, bind 3. Berlin: Dietz Verlag, 1978. 5

⁷⁹ Ibid. 6

er samfunnet ikke en ting, men «a structured network of relations in flux.»⁸⁰ Forskjellen mellom Marx og Stirner kan oppsummeres som følger: Mens Stirner hevdet at det kun eksisterer empiriske individer, hevder Marx at det kun eksisterer empiriske individer og relasjonene dem imellom. Produksjonsmåten, forstått som den historisk konkrete formen av menneskenes relasjoner til naturen og til hverandre, blir dermed den sentrale kategorien i Marx' idéforståelse. Produksjonsmåten må ikke forstås kun som den materielle produksjonen av livet, skriver Marx: «Sie ist vielmehr schon eine bestimmte Art der Tätigkeit dieser Individuen, eine bestimmte Art, ihr Leben zu äußern, eine bestimmte *Lebensweise* derselben. Wie die Individuen ihr Leben äußern, so sind sie.»⁸¹ Spørsmålet om ideenes opphav må dermed ta utgangspunkt i den *historiske livsprosessen*, det må besvares med en historisk og sosiologisk analyse av produksjon og produksjonsmåter. Denne teorien representerer Marx' forsøk på å etablere et fundament for ideologikritikken (og også vitenskapen) uavhengig av filosofiske abstraksjoner.

Intellektuell utvikling

I Marx' historiefilosofi er historien en suksesjon av produksjonsmåter. Produksjonsmåten blir dermed den sentrale epokale markøren. Produksjon forstås ikke kun som reproduksjon av det fysiske livet, men som et uttrykk for menneskenes bestemte væren. Forskjellige produksjonsmåter uttrykker forskjellige livsformer, livsformer som tematiseres intellektuelt i vitenskap, kunst og litteratur. Teorien om produksjonsmåter som epokal hovedmarkør leder imidlertid til et idéhistorisk problem. Hvis et samfunns teoretiske selvforståelse er betinget av dets organisering av den materielle produksjonen, hvordan forklares intellektuell innflytelse på tvers av produksjonsmåter? Elster formulerer problemet som følger: Hvis A, B, C representerer tre suksessive produksjonsmåter, og a, b, c, deres respektive teoretiske overbygninger, hvordan fremtrer relasjonen mellom a, b, c?⁸² Idéhistoriens mulighetsbetingelser synes å avhenge av en viss grad av intellektuell autonomi, men åpner ideologikritikken for dette? Marx ser ut til å gi to til dels motsetningsfylte svar på dette spørsmålet. Ideologikritikk synes umiddelbart å bero på en fornektelse av enhver form for intellektuell autonomi:

---

⁸⁰ Osborne, *How to Read Marx*. 30

⁸¹ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 21

⁸² Elster, *Making Sense of Marx*. 469

Die Moral, Religion, Metaphysik und sonstige Ideologie und die ihnen entsprechenden Bewußtseinsformen behalten hiermit nicht länger den Schein der Selbständigkeit. Sie haben keine Geschichte, sie haben keine Entwicklung, sondern die ihre materielle Produktion und ihren materiellen Verkehr entwickelnden Menschen ändern mit dieser ihrer Wirklichkeit auch ihr Denken und die Produkte ihres Denkens.⁸³

Mulighetene for idéhistorie synes heller magre – ideene har ingen selvstendig eksistens, historie eller utvikling. Dette er utvilsomt en problematisk konklusjon. Å hevde at ideene mangler enhver autonomi leder i ytterste konsekvens til den absurde konklusjonen at det ikke finnes noen intellektuell utvikling. Elster påpeker at denne teorien «is vulnerable above all to the objection that men, when constructing an image of the world, never start from scratch. They begin with an earlier image and work on it, to modify it in some direction.»⁸⁴ En ren økonomisk og materiell determinisme synes ikke å ta inn over seg for denne selvfølgeligheten. Påstanden om at total intellektuell determinering er så og si umulig å opprettholde, og jeg tror heller ikke at det var dette Marx forsøkte å gjøre. Teorien om tenkning som betinget av produksjonsmåten synes å åpne for for intellektuell utvikling, men da som *indirekte* utvikling. Her utdyper Marx hvordan vrangforestillingen om den selvstendiggjorte tenkningen oppstår i utgangspunktet. For at tenkningen skal fremstå som selvstendig må, som nevnt, de herskende tankene først skilles fra de herskende individene. Deretter må ideologene etablere en «mystisk sammenheng mellom tankene.»:

Man muß in diese Gedankenherrschaft eine Ordnung bringen, einen mystischen Zusammenhang unter den aufeinanderfolgenden herrschenden Gedanken nachweisen, was dadurch zustande gebracht wird, daß man sie als «Selbstbestimmungen des Begriffs» faßt (dies ist deshalb möglich, weil diese Gedanken vermittelt ihrer empirischen Grundlage wirklich miteinander zusammenhängen und weil sie als bloße Gedanken gefaßt zu Selbstunterscheidungen, vom Denken gemachten Unterschieden, werden).⁸⁵

Marx hevder her at det finnes en relasjon mellom de suksessivt herskende tankene, i a, b, c, men at denne relasjonen kun eksisterer i deres empiriske grunnlag, altså i A, B, C – i produksjonsmåtene. Som Elster skriver, finnes det en reell sammenheng mellom A og B: A er årsak og B er effekt. Når *a* og *b* videre er betinget av sine respektive produksjonsmåter, kan det *fremstå* som om det eksisterer en reell relasjon mellom fenomener som i realiteten er

---

⁸³ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 26

⁸⁴ Elster, *Making Sense of Marx*. 469

⁸⁵ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 49

ideologiske reflekser. Intellektuell utvikling, i den grad den fremtrer, beskrives som en falsk fremtredelsesform, som en skinnhistorie som mystifiserer historiens reelle drivkrefter. Gjennom ideologikritikken avsløres denne skinnsammenhengen og historien fremtrer som hva den virkelig er.

Vi er her inne på en ambivalens i Marx' forståelse av idéhistorien. I den materialistiske ontologien fremstår ideene som avledet av den materielle produksjonen. Idéhistorien kan dermed forstås om avledet, men grunnet skinnet av idéhistorisk sammenheng kan man allikevel studere og skrive om ideenes historiske utvikling. Idéhistorien vil være relevant og informativ, men må fra dette perspektivet allikevel anses som sekundær. Den egentlige historien er fremdeles å finne i suksessen av produksjonsmåter. På en annen side avdekker ikke ideologikritikken vilkårlige forhold, ideologien avsløres derimot som symptomatisk for en bestemt samfunnsmessig tilstand. Skinnet av idéhistorie har med dette et mystifiserende, og dermed også funksjonelt aspekt. Filosofenes forestilling om den selvstendiggjorte tenkningen og økonomenes forestilling om historiens slutt er riktignok falske, men forestillingenes funksjon i opprettholdelsen av klassesamfunnet er like fullt reell. Ideologien er i kraft av dens funksjon objektivt gyldig. Fra dette perspektivet kan ikke lenger den materielle produksjonen forstås som hele sannheten om samfunnet: Ideologien er også en objektiv faktor i virkeligheten. Marx er her inne på et tema som videreutvikles senere i forfatterskapet: grunnet det borgerlige samfunnets opake fremtredelsesform er direkte erkjennelse av tingene er umulig, de kan kun erkjennes indirekte gjennom kritisk analyse: Det er nettopp gjennom kritikken av a-b-c at erkjennelsen av A-B-C oppnås.⁸⁶ Idéhistorien settes dermed inn i en ny sammenheng. Marx åpner her for en annen (og på mange måter paradoksal) forståelse av idéhistorie enn hva vi finner i de mer nominalistiske tidlige arbeidene. Snarere enn å gå inn for å oppheve abstraksjonene og erstatte dem med empirisk kunnskap slik Marx tilsynelatende går inn for i *Die Heilige Familie*, synes han nå å åpne for muligheten for en kritisk og materialistisk orientert idéhistorie.

Makt og tenkning

Jeg vil her undersøke hvordan Marx forstår ideene og den intellektuelle utviklingen i lys av de samfunnsmessige forhold de oppstår i. Mens filosofisk og vitenskapelig utvikling i

---

⁸⁶ Jeg vil i kapittel fire komme tilbake til dette motivet, da det kan sies å utgjøre grunnstrukturen i Marx forståelse av vitenskapshistorien.

moderniteten har blitt forstått som en prosess hvor samfunnet gradvis løsrives fra historisk og kulturelt betingede vrangforestillinger, synes Marx' på 1840-tallet å løsrive vitenskapshistorien fra enhver relasjon til vitenskapelig sannhet.⁸⁷ Det som er avgjørende for at teori aksepteres og utvikles er ikke dens sannhetsgehalt, hevder han, men i hvilken grad den representerer klassemakt: «Die Gedanken der herrschenden Klasse sind in jeder Epoche die herrschenden Gedanken, d. h. die Klasse, welsche die herrschende materielle Macht der Gesellschaft ist, ist zugleich ihre herrschende geistige Macht.»⁸⁸ I henhold til denne formuleringen synes ideologisk makt å følge klassemakt. Spørsmålet er hvordan denne relasjonen kan forstås. Marx synes å skissere en kausalforklaring på relasjonen mellom den dominerende intellektuelle og materielle makt. Marx' forståelse av det intellektuelle relaterer her til teoriens ideologiske funksjon:

Jede neue Klasse nämlich, die sich an die Stelle einer vor ihr herrschenden setzt, ist genötigt, schon um ihren Zweck durchzuführen, ihr Interesse als das gemeinschaftliche Interesse aller Mitglieder der Gesellschaft darzustellen, d.h. ideell ausgedrückt: ihren Gedanken die Form der Allgemeinheit zu geben, sie als die einzig vernünftigen, allgemein gültigen darzustellen.⁸⁹

Ideologiens universelle og ahistoriske form hevdes her å springe ut ifra borgerskapets samfunnsmessige interesser. Som Kolakowski viser, kan denne relasjonen forklare motsetninger mellom politiske idealer og sosial virkelighet. For eksempel kunne Marx og Engels med dette forklare hvordan idealet om politisk frihet tjente borgerskapets interesser ettersom det inkluderte frihet til salg og kjøp av arbeidskraft.⁹⁰

Elster beskriver denne teorien om intellektuell utvikling som *filtermodellen*: «Metaphorically speaking, the class shops around for ideological spokesmen until they find someone who has both sufficient prestige among other men of ideas and views sufficiently close to the interest of their class.»⁹¹ Denne modellen beskriver hvordan en klasse velger sine ideologer, og kan tilsynelatende sees i sammenheng med en darwinistisk tendens hos Marx. Idésystemers innhold er ikke determinert av sosiale forhold, men deres utvikling og spredning i samfunnet betinges av klassemakt - de ideene som som tjener samfunnets sterkeste interesser, dvs. den

---

⁸⁷ Marx kan her ansees som en forløper for kunnskapssosiologien som senere ble utviklet av blant annet Karl Mannheim og Emile Durkheim. Se for eksempel: Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. USA: Oxford University Press, 2008; Mannheim, Karl. *Ideologie und Utopie*. Tyskland: Vittorio Klostermann, 1995

⁸⁸ Marx, *Die Deutsche Ideologie*. 46

⁸⁹ Ibid. 47

⁹⁰ Kolakowski, *Main Currents of Marxism*. 181

⁹¹ Elster, *Making Sense of Marx*. 471

dominerende klassen, vinner fram, ifølge Elster.⁹² Denne forklaringen er imidlertid problematisk. For det første synes den å forankre ideologien i borgerskapets bevisste intensjoner, hvilket bryter med definisjonen på ideologi som mystifisering. En ideologi er funksjonell nettopp *fordi* den mystifiserer virkeligheten. En alternativ forklaring på relasjonen kan være at den ikke springer ut av bevisste intensjoner, men av resonans eller intuisjon, altså at klassens virkelighetserfaring innebærer en intellektuell disposisjon til å favorisere bestemte teorier uten at en er denne disposisjonen bevisst. Dette er uansett ingen holdbar teori da den som i tilfellet med religion beror på vage paralleller og mønstre. Mens makt/tenkning-relasjonen ikke kan påvise en direkte kausalitet mellom klasse og teori, kan den imidlertid forklare hvorfor en spesiell teori har gode vekstvilkår mens andre ikke har det i en gitt sosial kontekst. Om den historiske materialismen skriver Kolakowski:

In explaining, for example, the history of religion it accounts not so much for the genesis of a particular idea as for the fact of its becoming widespread. It cannot tell us why a certain conception of Deity and salvation occurred to a Jew living on the confines of the Roman Empire in the time of Augustus and Tiberius, but it purports to explain the social process whereby Christianity spread throughout the Empire and finally prevailed over it.⁹³

Det som gjerne omtales som overbygningens relative autonomi lokaliseres her i tenkningens umiddelbare forutsetninger. Den historiske materialismen verken ønsker eller kan forklare alle intellektuelle fenomeners forutsetninger i detalj. Det finnes altså intellektuell frihet på et slags mikronivå. Det er massefenomener og store historiske tendenser den historiske materialismen søker å si noe om. Til tross for dette er det åpenbart at ideologikritikken på visse områder tenderte mot en totalforklaring på intellektuelle fenomener.

Ved å fundere ideologien i arbeidsdelingen kan det synes som om Marx forsøker å påvise en kausalitet mellom ideologiens konkrete innhold og dens samfunnsmessige forutsetninger. Er dette tilfelle? Det kan virke som om Marx har problemer med å holde to forskjellige perspektiver fra hverandre. På den ene siden leder insisteringen på at all ideologi kan føres tilbake til empirisk påvisbare forhold nettopp til en forestilling om ideologiens grunnlag i den borgerlige arbeidsdelingen. På en annen side er en slik holdning vanskelig å forene med hva den historiske materialismen i utgangspunktet hadde til hensikt å forklare. Som Kolakowski påpeker, er teorien om produksjonsrelasjonenes bestemmelse av bevisstheten ment for brede

---

⁹² G. A. Choen, *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Princeton: Princeton University Press, 1980. 291

⁹³ Kolakowski, *Main Currents of Marxism*. 281

historiske kategorier og fundamentale samfunnsendringer, slik som overgangen fra en produksjonsmåte til en annen. Marx hevdet i utgangspunktet ikke at den teknologiske utviklingen determinerer enhver detalj i det politiske og intellektuelle livet.⁹⁴ Når han i *Die deutsche Ideologie* skisserer alternativet til det idealistiske historieforløpet beskriver han overgangen mellom, og drivkreftene til grunn for, forskjellige produksjonsmåter fra tradisjonelle stammesamfunn, gjennom antikkens bystater, middelalderens føydalsamfunn, manufakturperioden og til sist moderne industriell produksjon.⁹⁵ Teorien om ideologiens forankring i den borgerlige arbeidsdelingen bør leses i denne konteksten. Den pretenderer ikke å påvise en kausalitet mellom tenkningens genetiske opphav og dens klasseinnhold. Hovedpoenget er heller ikke å undersøke om teorien er sann eller falsk fra et erkjennelsesteoretisk perspektiv. Som han skriver i *Thesen* anser han dette som et *skolastisk* problem.⁹⁶ Det Marx derimot ser ut til å søke å formulere, er en forklaring på tenkningens klassekarakter.⁹⁷ Han demonstrerer hvordan spørsmålet om makt aldri kan reises retrospektivt, men nødvendigvis er til stede i utgangspunktet. Analysen av tenkningens relasjon til arbeidsdelingen tar utgangspunkt i en sosial dominans i den livsverden tenkningen omhandler og er oppstått i. Det er et herredømme som er innskrevet i tenkningens forutsetninger. Snarere enn kun en teori om hvordan tenkning tjener en spesiell klasse, er Marx' ideologikritikk en teori om tenkningens klassekarakter, en teori om hvordan forskjellige livsmåter kommer til uttrykk og hvordan de manifesteres.⁹⁸

Fra ideologi til varefetisjisme

Mens ideologiproblematikken er fremtredende i arbeidene fra 1840-tallet, forlater Marx senere denne til fordel for begrepet om varefetisjisme. Denne perspektivendringen på sosiale illusjoner vokste frem som et svar på de problemer og begrensninger som ideologibegrepet viste seg å romme. Mens ideologi først og fremst ble knyttet til teoretisk feilerkjennelse av virkeligheten, er begrepet om varefetisjisme rettet mot vareproduksjonen under kapitalismen. Og mens ideologibegrepet inngår i kritikken av filosofien, inngår varefetisjismen i den utviklede politiske økonomien. Varefetisjisme er mindre relevant for avsløring av ideologi og

---

⁹⁴ Ibid. 279

⁹⁵ Marx, *Die Deutsche Ideologie*.

⁹⁶ «Die Frage, ob dem menschlichen Denken gegenständliche Wahrheit zukomme – ist keine Frage der Theorie, sondern eine *praktische* Frage. In der Praxis muß der Mensch die Wahrheit, i.e. Wirklichkeit und Macht, Diesseitigkeit seines Denkens beweisen. Der Streit über die Wirklichkeit oder Nichtwirklichkeit des Denkens – das von der Praxis isoliert ist – ist eine rein *scholastische* Frage» Marx, *Thesen über Feuerbach*. 5

⁹⁷ Balibar, *The Philosophy of Marx*. 43

⁹⁸ Ibid. 44

falsk tenkning, men blir, som jeg skal komme tilbake til senere, svært sentralt i Marx' forståelse av vitenskapshistorien.

Begrepet *varefetisjisme* tar sikte på å forklare hva som skjer med arbeidsprodukter som produseres for salg på et marked i en kapitalistisk økonomi, altså når de produseres som *varer*. Marx utvikler begrepet først og fremst i *Das Kapital*: «Eine Waare scheint auf den ersten Blick ein selbstverständliches, triviales Ding. Ihre Analyse ergibt, daß sie ein sehr vertracktes Ding ist, voller metaphysischer Spitzfindigkeit und theologischer Mucken.»⁹⁹ Det som tilsynelatende er en triviell ting – for eksempel bordet som Marx bruker som eksempel – viser seg ved nærmere undersøkelse å inngå i komplekse metafysiske forhold. Utgangspunktet for analysen er hva Marx identifiserer som en dobbelthet som oppstår i vareproduksjonen. Mens varens bruksverdi er en håndgripelig og konkret størrelse, er varenes bytteverdi – det som gjør arbeidsproduktet til en vare - av en mer kompleks karakter. Så snart arbeidsproduktet antar vareform forvandles det til «ein sinnlich übersinnliches Ding.»¹⁰⁰ Varens kompleksitet ligger i denne dobbeltheten – den er sanselig og oversanselig, konkret og abstrakt på samme tid:

Das Geheimnißvolle der Waarenform besteht also einfach darin, daß sie den Menschen die gesellschaftlichen Charaktere ihrer eignen Arbeit als gegenständliche Charaktere der Arbeitsprodukte selbst, als gesellschaftliche Natureigenschaften dieser dinge zurückspiegelt, daher auch das gesellschaftliche Verhältniß der Producenten zur Gesamtarbeit als ein außer ihnen existirendes gesellschaftliches Verhältniß von Gegenständen. Durch dues quid pro quo werden die Arbeitsprodukte Waaren, sinnlich übersinnliche oder gesellschaftliche Dinge.¹⁰¹

Parallellene til kritikken av begrepsrealismen blir her tydelige. Mens idealismen beror på en forveksling av virkelighet og bevissthet, fremstår varefetisjisme som å bero på en forveksling av relasjonelle og monistiske predikater.¹⁰² Verdi er et relasjonelt predikat, mens for eksempel tyngde og farge er monistiske. Varefetisjisme er dermed forestillingen om at varer har verdi på samme måte som de har farge og tyngde, mens verdi i realiteten kun kan oppstå i sosiale relasjoner. Tingene Robinson Crusoe hadde på den øde øyen kan ha både farge, vekt og bruksverdi, men bytteverdi kan de ikke ha. Å hevde dette er ifølge Marx absurd. Dette er på mange måter analogt med idealismens begrepsrealisme. Gjennom vareproduksjonen fremstår

---

⁹⁹ Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band*. Marx-Engels-Gesamtausgabe. Berlin: Dietz Verlag, 1991. 70

¹⁰⁰ Ibid. 70

¹⁰¹ Ibid. 71

¹⁰² Elster, *Making Sense of Marx*. 96

bestemte sosiale relasjoner mellom mennesker som *fantasmagoriske* relasjoner mellom ting. Verdien fremtrer her som et kodifisert uttrykk for sosiale relasjoner, en kode som krever analyse og fortolkning for å forstås. «Es steth daher dem Werthe nicht auf der Stirn geschrieben, was er ist. Der Werth verwandelt vielmehr jedes Arbeitsprodukt in eine gesellschaftliche Hieroglyphe.»¹⁰³ I likhet med ideologien maskerer fetisjismen de reelle sosiale relasjonene og må følgelig underkastes analyse.

Elster spør retorisk om det er noen som virkelig kan ha trodd at varer har verdi på samme måte som de har tyngde og farge.¹⁰⁴ Denne innvendingen forutsetter at fetisjisme er noe som eksisterer hos betrakteren og ikke objektet. Jeg mener at Elster her ser ut til å overse en vesentlig forskjell mellom ideologi og varefetisjisme. Som Peter Osborne påpeker, er varefetisjisme ikke analogt med for eksempel seksuell fetisjisme. Seksuell fetisjisme forstås vanligvis som en psykologisk tilstand hvor begjæret fikseres på et bestemt objekt, og dermed forandrer objektets betydning. Fetisjismen tilhører her subjektet. Med varefetisjismen forholder det seg annerledes ettersom fetisjismen er varens egen fetisjisme - varen eksisterer som et fetisjistisk objekt i relasjon til andre varer.¹⁰⁵ Det er, som Marx skriver, en fetisjisme som kleber ved arbeidsproduktene så snart de produseres som varer («Dieß nenne ich den Fetischismus, der den Arbeitsprodukt anlebt, sobald sie als Waaren producirt werden, und der daher von der Waarenproduktion unzertrennlich ist»¹⁰⁶). Vi er her inne på en avgjørende forskjell mellom ideologi og varefetisjisme: mens ideologikritikken rettes mot forhold i bevisstheten, knyttes varefetisjisme til forhold ved den sosiale virkeligheten. Det dreier seg henholdsvis om subjektive og objektive barrierer for erkjennelsen. I Marx' ideologikritikk eksisterer ideologien i noen grad utenfor den materielle virkeligheten. En strategi for objektiv erkjennelse er, som Marx skriver i *Das Elend der Philosophie*, å kaste av seg ideologien og la tingene tale for seg selv.¹⁰⁷ Dette er ikke lenger mulig i den moderne kapitalistiske økonomien. De borgerlige økonomiske kategoriene er sosiale, og også objektive tankeformer: «Es sind gesellschaftlich gültige, also objective Gedankenformen für die Produktionsverhältnisse dieser historisch bestimmten gesellschaftlichen Produktionsweise, der Warenproduktion.»¹⁰⁸ Den sosiale virkeligheten betinges av sirkulasjonen av varer, som grunnet bytteverdien står i fetisjistisk relasjon til hverandre. Teorien om varefetisjisme

---

¹⁰³ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 73

¹⁰⁴ Elster, *Making Sense of Marx.* 96

¹⁰⁵ Osborne, *How to Read Marx.* 12

¹⁰⁶ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 72

¹⁰⁷ Se side 23 i denne oppgaven.

¹⁰⁸ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 75

representerer dermed et skifte i fokus hos Marx fra materiell virkelighet til sosial form, fra filosofi til politisk økonomi.

Oppsummering

Jeg har i dette kapitlet gjort rede for Marx' begrep om ideologi og ideologikritikk slik han formulerer det i de ideologikritiske arbeidene fra 1840-tallet. Det overordnede motivet i disse arbeidene var å kritisere hva Marx anså som metafysiske og mystifiserende elementer i den unghgelianske diskursen, og i forlengelse av dette å legge et grunnlag for en materialistisk og empirisk analyse av historisk utvikling. Jeg har argumentert for at Marx med kritikken av åndshistorien samtidig legger et grunnlag for en materialistisk forståelse av idéhistorien med utgangspunkt i produksjonsmåten som den sentrale idéhistoriske kategorien.

3 Kulturteori

Hensikten med dette kapittelet er å undersøke hvordan Marx i de økonomiske arbeidene fra 1850-tallet og utover kan sies å legge grunnlaget for en form for kultursosiologi. Nærmere bestemt vil jeg vise hvordan Marx i disse arbeidene åpner for en analyse av på en side intellektuelle og estetiske produsenter, og på den annen intellektuelle og estetiske produkter i lys av produksjonsforholdene i den utviklede kapitalismen. Det er snakk om tilløp til henholdsvis en kunstnersosiologi og en kunnskapssosiologi.

Dette kapittelet vil være orientert rundt en perspektivendring som kan sies å inntreffe med manuskriptsamlingen *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* fra 1857-1857 (heretter *Grundrisse*). Mens Marx i *Die deutsche Ideologie* og de tidligere arbeidene primært var opptatt av kritikken av filosofien, finner det 1850-tallet sted en dreining i forfatterskapet bort fra filosofien og mot den politiske økonomien og samfunnsvitenskapen. Parallelt med dette ser man også en perspektivendring i Marx' teorier. Mens Marx tidligere utviklet en historisk orientert teori, anlegger han i de senere arbeidene i større grad et synkront og systematisk perspektiv på samfunnets økonomiske virksomhet. Jeg skal i dette kapittelet se hvordan denne doble utviklingen – fra filosofi til økonomi og fra historie til struktur – åpner for et nytt perspektiv og et nytt sett kategorier for bestemmelsen av intellektuell og estetisk virksomhet.

Marx forståelse av tenkningen og det intellektuelle knyttes gjerne til teorien om basis og overbygning. I basis-overbygningsmodellen forstås basis som konstituert av de materielle produktivkrefter og produksjonsrelasjoner, mens intellektuell og estetisk virksomhet stort sett tilfaller overbygningen. I den utviklede politiske økonomien anlegger Marx et annet helt annet perspektiv på intellektuell og estetisk virksomhet. En sentral forskjell mellom de to perspektivene er at de tematiserer *produktivitet* på forskjellige måter. Det sentrale i et basis-overbygningperspektiv er å bestemme hva slags virksomhet som inngår og ikke inngår i historiens drivkrefter, i produksjonen av livet. I den modne politiske økonomien betrakter Marx derimot produktivitet fra perspektivet til den kapitalistiske produksjonsmåten. Analysen av intellektuell virksomhet knyttes her til kapitalen, og et skille mellom virksomhet som er produktiv eller ikke-produktivt av kapital. Mens basis/overbygning rettes mot produksjonens materialitet, er det de sosiale relasjonene produksjonen inngår i som her er det sentrale. Det kultursosiologiske perspektivet oppstår først i den utviklede politiske økonomien da Marx'

her inkluderer det immaterielle arbeidet som produktivkraft på lik linje med det materielle arbeidet. I motsetning til basis-overbygningsmodellen er det her meningsfullt å snakke om *immaterielt arbeid*.

Jeg vil først vise hvordan intellektuell virksomhet fremstår i basis-overbygningsmodellen. Jeg vil deretter gjøre rede for hvordan perspektivendringen fra filosofi til økonomi og fra historie til struktur ligger til grunn for det kultursosiologiske perspektivet Marx' utvikler i den modne politiske økonomien. Til sist vil jeg vise hvordan kultursosiologien muliggjøres i lys av de relaterte teoriene om henholdsvis produktivt /uproduktivt arbeid og kapitalens subsumpsjon av arbeidet.

3.1 Basis og overbygning

Som John Torrance viser, er den tradisjonelle oppfatningen av teorien om samfunnet som delt, ikke i to, men i tre deler – økonomisk base, politisk og juridisk overbygning og til sist ideologiske forestillinger, først og fremst et produkt av Engels og den Andre Internasjonalen. Det er omdiskutert i hvilken grad teorien kan føres tilbake til Marx.¹⁰⁹ Marx utviklet selv aldri noen helhetlig og koherent teori om verken basis/overbygning eller om den historiske utviklingsprosessen, men det finnes forskjellige fragmentariske diskusjoner av temaet i de forskjellige arbeidene. Følgende passasjer fra henholdsvis innledningen til *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* fra 1859 og *Theorien über den Mehrwert* kan tjene som utgangspunkt for den følgende utlegningen:

In der gesellschaftlichen Produktion ihres Lebens gehen die Menschen bestimmte, notwendige, von ihrem Willen unabhängige Verhältnisse ein, Produktionsverhältnisse, die einer bestimmten Entwicklungsstufe ihrer materiellen Produktivkräfte entsprechen. Die Gesamtheit dieser Produktionsverhältnisse bildet die ökonomische Struktur der Gesellschaft, die reale Basis, worauf sich ein juristischer und politischer Überbau erhebt und welcher bestimmte gesellschaftliche Bewußtseinsformen entsprechen. Die Produktionsweise des materiellen Lebens bedingt den sozialen, politischen und geistigen Lebensprozeß überhaupt. Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt.¹¹⁰

... aus der bestimmten Form der materiellen Production, giebt sich eine bestimmte Gliederung der Gesellschaft, Nummer 1, zweitens ein bestimmtes Verhältniß der

---

¹⁰⁹ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*.7

¹¹⁰ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*. Marx-Engels Werke, bind 13. Berlin: Dietz, 1971. 8

Menschen zur Natur. Ihr Staatswesen und ihr geistige Anschauung ist durch beides bestimmt. Also auch die Art ihrer geistigen Production.¹¹¹

Marx skisserer her i grove trekk en materialistisk ontologi. Totaliteten av produksjonsrelasjonene hevdes å utgjøre samfunnets økonomiske struktur, en struktur som igjen betinger forholdet mellom menneske og natur, samfunnets juridiske og politiske overbygning og forskjellige bevissthetsformer. Forestillingen om basis og overbygning beror på et værenshierarki, et skille mellom en primær og sekundær væren hvor den siste er betinget av den første. Samfunnets materielle og intellektuelle produksjon, praksis og teori, står her i en asymmetrisk relasjon. På tysk trer problematikken klarere frem enn på norsk. Begrepsparet *gesellschaftliches Sein* og *gesellschaftliches Bewußtsein* impliserer en distinksjon mellom en objektiv virkelighet og dens representasjon i bevisstheten. Samfunnet utgjør en spesifikk form for samfunnsmessig væren, som – i likhet med naturen – eksisterer som en objektiv realitet uavhengig av bevisstheten om samfunnet. Bevissthetens representasjon av virkeligheten er videre bestemt av organiseringen av den materielle produksjonen av livet, teori er underordnet praksis.¹¹² Det er verdt å merke seg at Marx skiller mellom overbygningen som utgjøres av de politiske, rettslige og statlige institusjoner med sine tilhørende normer og praksiser på den ene siden, og forskjellige bevissthetsformer på den andre. Begge betinges imidlertid av basis og kan i henhold til denne modellen forstås verken i seg selv eller som resultat av en idéhistorisk utvikling. De må forstås i lys av hvordan de er betinget av underliggende økonomiske strukturer.

Intellektuelle produktivkrefter

I et basis/overbygningsperspektiv vil intellektuell og estetisk virksomhet i all hovedsak falle utenfor basis, og dermed ansees som irrelevant for forståelsen av historisk utvikling. Det er imidlertid et signifikant unntak til denne regelen: teorien om vitenskap som generell produktivkraft. For å forstå hva som ligger i dette er det nødvendig å se nærmere på konstitusjonen av basis. I innledningen til *Zur Kritik* skriver Marx at den økonomiske strukturen utgjøres av totaliteten av produksjonsrelasjonene, samt at disse er i overensstemmelse (*entsprechen*) med produktivkreftene på et visst utviklingsnivå. Disse påstandene har gjennom historien vært gjenstand for en rekke forskjellige lesninger og har gitt

---

¹¹¹ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2.* 603

¹¹² Wolfgang Fritz Haug, *Gesellschaftliches Bewusstsein*, redaktør Wolfgang Fritz Haug, *Kritisches Wörterbuch des Marxismus* bind 3, Gattung bis Judenfrage. Berlin: Argument, 1985. 428; Wal Suchting, "On Materialism," *Radical Philosophy* 31(1982). 1

opphav til en rekke spørsmål. Inngår kun produktivrelasjonene i basis? Er det produksjonsrelasjonene (det sosiale) eller produktivkreftene (det materielle) som har eksplanatorisk forrang i den historiske materialismen? G. A. Cohen gjør etter min mening en god jobb med å oppklare denne uklarheten. Han presiserer at produktivkrefter og produktivrelasjoner er forskjellige fenomener. En produktivkraft er ikke en relasjon mellom objekter, men en egenskap ved et objekt. Et objekt kan enten ha eller ikke ha produktivkraft. En produksjonsrelasjon, derimot, er ikke en egenskap, men noe som forbinder objekter. I realiteten vil en produktivkraft alltid eksistere i en relasjon, uten at det er en identitet mellom produktivkraft og relasjon.¹¹³ Anvendt i empirisk samfunnsvitenskap, som jo var Marx hensikt, lar det seg i praksis ikke gjøre å snakke om den ene uten å snakke om den andre. I praksis er de i *overensstemmelse (entsprechen)* med hverandre.

Hva avgjør om et objekt har produktivkraft? Hvor går skillet mellom produktive og uproduktive objekter? Er det kun det materielle arbeidet og materielle produkter som kan være produktive, eller kan også immaterielt arbeid inngå i produksjonen? Dette er et avgjørende spørsmål for bestemmelsen av intellektuell og estetisk virksomhet i den historiske materialismen. Her aktualiseres begrepet om den allmenne produksjonsprosessen: Om et objekt har produktivkraft i denne sammenhengen avhenger av hvorvidt den inngår i den materielle produksjonen av *livet*. «Only what contributes materially within and to productive activity as Marx demarcates it counts as a productive force», skriver Cohen.¹¹⁴ Samfunnets samlede produktivkrefter kan deles i to hovedkategorier: produksjonsmidler og arbeidskraft. Produksjonsmidlene utgjøres av verktøy, maskiner, lokaler, råmaterialer osv. Arbeidskraften kan defineres som arbeiderens arbeidskapasitet, «... ein bestimmtes Quantum von menschlichem Muskel, Nerv, Hirn u. s. w.»¹¹⁵ Totaliteten av samfunnets produktivkrefter innefatter altså ikke bare de rent materielle elementene i produksjonsprosessen, men også arbeiderens mentale og intellektuelle arbeidskapasitet. Forskjellige former for vitenskap og mentale produkter kan, betraktet som objekter med produktivkraft, inngå som produktivkrefter i den grad de inngår i produksjonsprosessen. Med den materielle produksjonen sikter Marx altså ikke nødvendigvis til arbeidets rent materielle karakter, men totaliteten av produktivkrefter som inngår i den materielle produksjonen av livet. Vitenskap kan med dette defineres som generell produktivkraft. Som Cohen påpeker, er utviklingen av

---

¹¹³ Choen, *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. 28

¹¹⁴ *Ibid.* 34

¹¹⁵ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band*. 156

vitenskapen dessuten fundamental for utviklingen av andre produktivkrefter og kan dermed sies å stå i en særposisjon. I *Grundrisse* anser Marx langt på vei vitenskapen og det intellektuelle arbeidet ikke bare som et aspekt ved, men som det primære i produksjonsprosessen.

Die Natur baut keine Maschinen, keine Locomotiven, Eisenbahnen, electric telegraphs, selfacting mules etc. Sie sind Producte der menschlichen Industrie; natürliches Material verwandelt in Organe des menschlichen Willens über die Natur oder seiner Bethätigung in der Natur. Sie sind von der menschlichen Hand geschaffne Organe des menschlichen Hirns; vergegenständlichte Wissenskraft.

Industriprodukter og naturlig materiale omdannet av menneskelig aktivitet beskrives her som den menneskelige hjernes organer, som konkretisert vitenskap. Det materielles ontologiske forrang ser her ut til å være reversert. Det mentale er ikke betinget av det materielle, men omvendt, den bearbeidede materielle virkeligheten er produkter av vitenskapen. Bukharins definisjon på vitenskap som «en fortsettelse av praksis, men med andre midler», er dermed forhastet. Relasjonen mellom materielt og immaterielt arbeid fremstår her som mer dialektisk og preget av vekselvirkninger enn hva som kommer til uttrykk i sitatene fra henholdvis innledningen til *Zur Kritik og Theorien* som jeg siterte ovenfor. Nødvendigheten av den materielle produksjon og reproduksjon av det umiddelbare livet inngår i menneskets grunnleggende livsbetingelser, men denne produksjonsprosessen konkrete karakter er igjen kondisjonert av vitenskapens utviklingsnivå. I motsetning til naturvesener som står i et umiddelbart forhold til naturen, utvikles og reguleres menneskets livsprosess gjennom vitenskapelig kunnskap. Vitenskap kan derfor sies å være en produktivkraft og slikt sett inngå i samfunnets basis. Distinksjonen mellom basis og overbygning er altså ikke identisk med distinksjonen mellom materielt og intellektuelt arbeid, men en distinksjon mellom virksomhet som inngår og ikke inngår i den materielle produksjonsprosessen.

Mens denne modellen inkluderer naturvitenskap og andre instrumentelle vitenskaper i basis, ser den ut til å holde andre intellektuelle og estetiske virksomheter utenfor. Som Cohen viser, ekskluderer Marx det som ikke inngår direkte og naturlig i produksjonsprosessen fra produktivt arbeid. For eksempel kritiseres Nassau senior for å definere soldater som bidrar med beskyttelse av jordbruket som produktive arbeidere. Uten soldater ville riktignok produksjonen stoppe, men behovet for soldater i jordbruket er sosialt betinget, ikke naturlig og materielt betinget slik som for eksempel bondens arbeid er det.¹¹⁶ Hvis soldater var

---

¹¹⁶ Choen, *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. 33

produktive villesom en logisk nødvendighet også kriminelle være produktive da de i en eller annen forstand kan sies å bidra til produksjonen, ifølge Marx: «Der Verbrecher unterbricht die Monotonie und Alltagssicherheit des bürgerliches Lebens. Er bewahrt es damit vor Stagnation und ruft jene unruhige Apannung und Beweglichkeit hervor, ohne die selbst der Stachel der Konkurrenz abstumpfen wurde. Er gibt so den produktiven Kräften einen Sporn.»¹¹⁷

Forskjellige støttefunksjoner utdefineres fra arbeidsprosessen fordi de ikke inngår i den i en materiell forstand. Forfattere og kunstnere er åpenbare eksempler på uproduktive eller ikke-arbeidere i denne betydningen, men også byråkrater, funksjonærer, leger, militære osv. faller utenfor denne kategorien.

Basis-overbygningsmodellen fremstår her som en teoretisk modell med statiske kategorier for plasseringen av forskjellige virksomheter i forskjellige båser avhengig av om de bidrar produksjonen av livet. Det meste av intellektuell og estetisk virksomhet er fra perspektivet til dette perspektivet dermed mindre relevant da det ikke kan sies å på noen betydningsfull måte inngå i den historiske utviklingsprosessen. I lys av basis-overbygningsmodellen lar det seg dermed ikke gjøre å snakke om noen form for meningsfull idéhistorie.

3.2 Generell vs. kapitalistisk produksjonsprosess

I basis-overbygningsmodellen fremstiller Marx tenkningen og det intellektuelle som både historisk og ontologisk underordnet. I lys av den utviklede økonomiske teorien om produktivt og uproduktivt arbeid fremtrer denne relasjonen på en annen måte. Jeg skal straks komme nærmere inn på denne teorien, men vil først vise hvordan disse perspektivene skiller seg fra hverandre. Jeg nevnte innledningsvis at den utviklede politiske økonomien innebærer en dobbel utvikling: fra filosofi til økonomi og fra historie til struktur. Det er her viktig å påpeke at dreiningen mot samfunnsvitenskapen ikke betyr at Marx på et tidspunkt mistet interessen for filosofien og heller ønsket å fordype seg i politisk økonomi. Snarere tvert imot er orienteringen mot samfunnsvitenskapen motivert av en grunnleggende filosofisk interesse. Som nevnt ledet kritikken av idealismens abstraksjoner frem til en teori om den spekulative filosofien som betinget av den samfunnsmessige organiseringen av produksjonen. Kritikken av filosofien ledet Marx dermed til økonomien: det var i studiet av menneskenes materielle samhandling nøkkelen til forståelsen av samfunnet lå. Men når Marx vendte

---

¹¹⁷ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil*. Marx-Engels-Werke, bind 26.1. Berlin: Dietz Verlag 1973. 364

oppmerksomheten mot økonomien gjorde han dette med filosofiske «briller». Kritikken av den politiske økonomi, altså Marx' overordnede økonomiske prosjekt, kan forstås som et forsøk på å utvikle en økonomisk vitenskap modellert etter Hegels logikk. Jeg vil her gjøre rede for hvordan denne filosofiske orienteringen ligger til grunn for Marx' begrep om produktivitet.

Historisk vs. systematisk dialektikk

I *The New Dialectic and Marx's Capital* argumenterer Christopher J. Arthur for at det i Marx' arbeider er viktig å skille mellom historisk og systematisk dialektikk. Dette er en distinksjon som ifølge Arthur faller sammen med Marx' reorientering mot Hegel fra og med *Grundrisse*. Mens han tidligere kan sies primært å ha vært opptatt av å tilpasse og implementere Hegels overordnede historiske narrativ fra *Phenomenologie des Geistes* i den historiske materialismen, blir han nå opptatt av hvordan den logiske strukturen i *Wissenschaft der Logik* kan bidra til å kaste lys over det borgerlige samfunns konstitusjon. Arthurs såkalte homologiteori argumenterer altså for at den dialektiske logikken i *Wissenschaft der Logik* er operativ i *Das Kapital* spesielt, og kritikken av den politiske økonomi generelt. Snarere enn en dialektisk metode for studiet av sosiale systemers historiske endring, utarbeider Marx her en metode for artikuleringen av gitte sosiale systemers dialektiske konstitusjon. «The point is ... put by saying the effort is to construct a *systematic* dialectic in order to articulate the relations of a *given* social order, namely capitalism, as opposed to an historical dialectic studying the *rise and fall* of social systems.»¹¹⁸ Å se på hovedtrekkene i denne formen kan dermed bidra til å kaste lys over Marx' teoretiske forståelse av dialektiske strukturer. Arthur beskriver her nødvendigheten av et systematisk perspektiv når objektet er en totalitet:

Moreover, systematicity is of the essence where the object of investigation is a totality. Dialectic grasps phenomena in their interconnectedness ... As Hegel argued, «since what is *concretely* true is so only as ... *totality*», science in treating such a totality must take the shape of *system*. The system comprises a set of categories expressing the forms and relations embedded within the totality, its «moments».¹¹⁹

Det sentrale i denne sammenhengen er hvordan den systematiske dialektikken ikke beror på et værenshierarki slik som basis-overbyggningsmodellen, men undersøker hvordan dialektiske

---

¹¹⁸ Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*, Historical Materialism Book Series. Leiden: Brill, 2004. 3

¹¹⁹ Christopher. J. Arthur, *Dialectics of labour: Marx and his relation to Hegel*. Oxford: Blackwell, 1986. 64

helheter, i dette tilfellet det kapitalistiske systemet, er konstituert som et selv-opprettende system bestående av relaterte momenter. Arthur skriver at dialektiske helheter som er organisert rundt to poler blant annet har følgende kjennetegn: «Both poles are essential to each other as a matter of their very definition» og «Each produces its opposite through its own movement.»¹²⁰ Forståelsen av det materielle og det immaterielle arbeidet er i det senere forfatterskapet i stor grad i overensstemmelse med denne strukturen. De forstås her ikke som forskjellige nivåer i et værenshierarki, men som to poler i en dialektisk helhet. Når Marx skriver om materielt og immaterielt arbeid dreier det seg altså ikke om to selvstendige og adskilte fenomener. Ettersom de begge er konkretiseringer av en mer abstrakt kategori – arbeidet, preges relasjonen dem imellom følgelig av vekselvirkninger. Som Bukharin skriver: «Action passes into cognition. Cognition passes into action. Practice drives forward cognition. Cognition fertilises practice. Both theory and practice are steps in the joint process of "the reproduction of social life."»¹²¹

Generell vs. kapitalistisk produksjonsprosess

Utgangspunktet for forskjellen mellom basis-overbygningmodellen og den utviklede økonomiske teorien er at de opererer med to forskjellige begreper om *produktivitet*. Marx anså denne distinksjonen som fundamental for den politiske økonomien.

Bloß die bürgerliche Borniertheit, die die kapitalistischen Formen der Produktion für die absoluten Formen derselben hält – daher für ewige Naturformen der Produktion – kann die Frage, was *produktive Arbeit* vom Standpunkt des Kapitals aus ist, mit der Frage, welche Arbeit überhaupt produktiv ist oder was produktive Arbeit überhaupt ist, verwechseln und daher sich sehr weise dünken in der Antwort, daß jede Arbeit, die überhaupt etwas produziert, in irgend etwas resultiert, eo ipso produktive Arbeit ist.¹²²

Den sentrale forskjellen er mellom hva man kan kalle den abstrakte eller allmenne produksjonsprosessen (den ontologisk fundamentale kategorien som andre steder kalles produktiv aktivitet) og den historisk konkrete kapitalistiske produksjonsprosessen. Med den allmenne produksjonen sikter Marx til samfunnets materielle produksjon og reproduksjon av det umiddelbare liv, produksjonen som i den historiske materialismen er sisteinstansen for den historisk utviklingsprosessen. Den generelle produksjonen uttrykker riktignok en ontologisk grunnleggende relasjon mellom menneske og natur, men all tid dette perspektivet

---

¹²⁰ Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*. 118

¹²¹ Bukharin, *Theory and Practice From The Standpoint of Dialectical Materialism*.

¹²² Marx, *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil*. 26.1. 368

abstraherer fra det historiske utviklingsløpet (som Marx påpeker i *Grundrisse* er den riktignok en rasjonell abstraksjon¹²³), er den mindre anvendelig i mer konkrete analyser. Marx var først og fremst opptatt av den kapitalistiske produksjonsmåten, og denne følger en egen logikk som ikke lar seg fange tilstrekkelig av kategorien allmenn produksjon. Det særegne ved kapitalistisk produksjon fordrer dermed et eget begrepsapparat som er spesielt utviklet med tanke på kapitalen som det styrende prinsipp for det borgerlige samfunns produksjon og reproduksjon av seg selv. Mens begrepet om den generelle produksjonen er rettet mot produksjon av det umiddelbare liv, er begrepet om den konkrete produksjonen rettet mot produksjon av kapital.¹²⁴ Den borgerlige økonomien bærer i følge Marx preg av å blande disse perspektivene. Ved å anse den borgerlige produksjonen som samfunnets naturlige form maktet den borgerlige økonomien ikke å se denne kritiske distinksjonen.

Vi står her ovenfor to forskjellige teorier om produktivkrefter, én knyttet til historisk utvikling og én knyttet til kapitalismen. De omhandler de samme tingene: produsenter og deres produkter. Den samme virksomheten og de samme produktene fremtrer her på forskjellige måter avhengig av hvilket begrepsapparat det faller inn under. Med utgangspunkt i disse motsetningsforholdene kan man dele den økonomiske analysen i to hovedgrupper:

Basis-overbygning	Materielt immaterielt arbeid
Diakront orientert	Synkront orientert
Ontologisk fundamental	Historisk konkret
Generell produksjon	Kapitalistisk produksjon
Produksjon av liv	Produksjon av kapital
Materiell produksjon	Sosiale relasjoner

Man kan nå se hvordan tenkningen og det intellektuelle vil fremtre i lys av disse to problematikkene, samt hvordan de stiller forskjellige spørsmål angående samfunnets intellektuelle aktivitet. Intensjonen med basis-overbygningsmodellen var å identifisere hvilke krefter og omstendigheter som ligger til grunn for historisk endring. Tenkningen og det

---

¹²³ «Die Production im Allgemeinen ist eine Abstraktion, aber eine verständige Abstraction, sofern sie wirklich das Gemeinsame hervorhebt, fixirt, und uns daher die Wiederholung erspart.» Marx, *Grundrisse der Kritik der Politische Ökonomie. Teil 1.* 23

¹²⁴ Ahistorismen i den borgerlige økonomien oppstår nettopp ved en forveksling av disse perspektivene. «In diesem Vergessen liegt z. B. die ganze Weisheit der modernen Oekonomen, die die Ewigkeit und Harmonie der bestehenden socialen Verhältnisse beweisen.» ibid. 23

intellektuelle er her relevant i den grad det inngår i samfunnets historiske drivkrefter. Som jeg har vært inne på, er det her spesielt naturvitenskap som Marx inkluderer i samfunnets basis. Filosofi, litteratur og andre «myke» disipliner faller utenfor. Fra perspektivet til den systematiske dialektikken fremstår relasjonen mellom materielt og intellektuelt arbeid annerledes. Her er det kapitalistisk produksjon som er i fokus, nærmere bestemt produksjon av *merverdi*. Det sentrale er her hvordan denne perspektivendringen representerer en overgang fra arbeidets og arbeidsproduktets materialitet til hvilke sosiale relasjoner som bestemmer arbeidsprosessen under kapitalismen.

Jeg vil her la den historisk orienterte basis/overbygningsmodellen ligge, og i stedet se nærmere på hvordan det intellektuelle arbeidet fremstår i lys av kapitalistisk produksjon. Det er i denne sammenhengen dette perspektivet som er mest interessant da jeg mener den åpner for en undersøkelse av det intellektuelle som skiller seg radikalt fra den statiske kategoriseringsmodellen som basis/overbygning representerer. Jeg vil her se nærmere på to forhold ved Marx' redegjørelse av hvordan det intellektuelle fremtrer under kapitalistisk produksjon. Først vil jeg gjøre rede for teorien om produktivt og uproduktivt arbeid. Ved å koble begrepet om produktivitet til kapital, løsrives begrepet fra arbeidets materielle karakter og kobles i stedet til arbeidsprosessens sosiale relasjoner. Intellektuelt arbeid kan fra dette perspektivet produsere kapital på lik linje med materielt arbeid. Med dette åpnes det i prinsippet for videre økonomisk analyse av forskjellige former for virksomheter uavhengig av dets materielle beskaffenhet. Også vitenskap, kunst og andre former for intellektuell virksomhet kan analyseres som et element i den kapitalistiske økonomien. Jeg vil deretter se hvordan inkluderingen av det immaterielle arbeidet i den økonomiske analysen i neste instans åpner for en undersøkelse av intellektuell og estetisk produksjon under kapitalismen. Når intellektuelle og estetiske produkter produseres som varer underlegges de samtidig en rekke krefter og mekanismer som er interessante fra et kulturkritisk perspektiv. Jeg vil her argumentere for at Marx i forlengelsen av den økonomiske analysen av det immaterielle arbeidet legger grunnlaget for en kultursosiologi.

3.3 Produktivt og uproduktivt arbeid

Jeg vil her gjøre rede for den utviklede teorien om produktivitet, samt vise hvordan Marx med denne teorien introduserer et nytt begrepsapparat og ett nytt sett kategorier for bestemmelsen av forskjellige økonomiske virksomheter. Marx' teori om produktivt og uproduktivt arbeid

presenteres blant annet i kapittel 16 av første bind av *Das Kapital*, men den grundigste redegjørelsen av denne teorien finnes i fjerde kapittel i første bind av *Theorien*. Produktivitet tematiseres her som et historisk konkret begrep knyttet til kapitalismen, og må ikke forveksles med den historisk generelle produksjonen som jeg gjorde rede for ovenfor. Den sentrale forskjellen mellom disse perspektivene er som nevnt at det nye perspektivet åpner for å anse intellektuell og estetisk virksomhet som produktivt. Hvorvidt arbeidet er materielt eller immaterielt er fra perspektivet til den kapitalistiske produksjonen fullstendig likegyldig. Med muligheten for å definere blant annet forfattere og kunstnere som produktive arbeidere, sprenges dermed basis-overbygningsmodellens statiske kategoriseringssystem.

Teorien om produktivt og uproduktivt arbeid

Distinksjonen mellom den generelle og den kapitalistiske produksjonen ble av Marx ansett som en avgjørende distinksjon i den politiske økonomien. Å studere den generelle produksjonen, altså hva de forskjellige produksjonsformene har til felles, avvises av Marx som irrelevant for forståelsen av det konkrete samfunnets konstitusjon. Hva Marx er interessert i er *samfunnsmessig* produksjon: «Wenn also von Production die Rede ist, ist immer die Rede von Production auf einer bestimmten gesellschaftlichen Entwicklungsstufe – von der Production gesellschaftlicher Individuen.»¹²⁵ Enhver historisk epoke karakteriseres av en spesifikk organisering av arbeidet. Denne strukturen utgjør produksjonsmåtenes sosiale form. Forskjellige sosiale formasjoner (for eksempel føydalsamfunn og kapitalisme) har følgelig forskjellige kriterier for hva som utgjør produktivt arbeid. Som Isaac I. Rubin viser, må Marx teori om produktivitet sees i lys av dette. «Every type of labor which is included in the given system of social production can be considered productive, i.e., every type of labor organized in the determined social form characteristic of the given system of production.»¹²⁶ Marx er med andre ord på den ene siden interessert i hva sosial produksjon er og hva det innebærer å produsere i et bestemt sosialt organisert produksjonssystem, og på den annen hvordan dette skiller seg fra virksomhet som foretas utenfor et sosialt system, som for eksempel produksjon for privat konsumpsjon.¹²⁷ For å studere kapitalistisk produksjon må man derfor ta utgangspunkt i de spesifikke kapitalistiske produksjonsrelasjonene.

---

¹²⁵ Ibid. 22

¹²⁶ Isaak Ilyich Rubin, *Essays on Marx's theory of value*. Detroit.: Black & Red, 1972. 261

¹²⁷ Ibid. 261

Kapitalistisk produksjon bygger på to grunnleggende elementer. For det første må arbeidet være organisert som *lønnsarbeid*. Økonomien er konstituert av kapitalistiske produksjonsenheter hvor arbeiderene arbeider for lønn under en kapitalist som har til hensikt å utvinne merverdi (differensen mellom arbeidets og varens verdi) av produksjonsprosessen. For det andre er kapitalistisk produksjon identisk med *vareproduksjon*. Det er altså kun kapitalistisk organisert produksjon, altså lønnsarbeid som produserer merverdi for kapitalisten gjennom salg av varer på et marked, som kan kalles produktivt arbeid fra perspektivet til den kapitalistiske produksjonsmåten. Arbeid som ikke er organisert i en kapitalistisk produksjonsenhet, for eksempel forskjellige tjenesteyrker som ikke produserer varer for salg på et marked, defineres som følge av dette som uproduktivt: «Aber der productive Arbeiter producirt Waare für der Käufer seines Arbeitsvermögens. Der unproductive Arbeiter producirt ihm einen blosen Gebrauchswert, keine Waare, einen eingebildeten, oder wirklichen Gebrauchswert.»¹²⁸ Distinksjonen mellom det produktive og det uproduktive handler om hvorvidt arbeidet er valoriserende eller ikke. «Nur die Arbeit, die Capital producirt, ist productive Arbeit»¹²⁹ For at arbeideren skal være produktiv er det dermed ikke tilstrekkelig å produsere verdi tilsvarende arbeiderens lønn. Dette ville være et ekvivalent bytte mellom to likestilte parter. For at arbeidet skal være valoriserende kreved det at det produserer *merverdi*. Produktivitet henger dermed sammen med kapitalens utbytting av arbeidskraften. Derav Marx' påstand: «Produktiver Arbeiter zu sein, ist daher kein Glück, sondern ein Peck.»¹³⁰ Det er i denne endringen av perspektivet det radikalt nye i Marx' teori ligger. Den politiske økonomiens tradisjonelle forståelse av produktivitet var knyttet til den objektive nødvendigheten av produksjon overhodet, altså knyttet til den materielle produksjonen av livsnødvendigheter. I disse teoriene er arbeidets og produktets materielle innhold den avgjørende faktoren. For Marx er derimot varens konkrete form likegyldig, den kan være materiell eller immateriell. Dette kommer klart frem i Marx' berømte definisjon på varen i *Das Kapital*. «Die Ware ist zunächst ein äußerer Gegenstand, ein Ding, das durch seine Eigenschaften menschliche Bedürfnisse irgend einer Art befriedigt. Die Natur dieser Bedürfnisse, ob sie z.B. dem Magen oder der Phantasie entspringen, ändert nichts an der Sache.»¹³¹ Det Marx var interessert i er det systematiske aspektet ved kapitalismens organisering av arbeidet. Han skiller derfor begrepet om produktivitet fra dets relasjon til den

---

¹²⁸ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2, 3.2.* 446

¹²⁹ *Ibid.* 443

¹³⁰ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 10. 457

¹³¹ *Ibid.* 37

eksterne tingene, og relaterer det i stedet til den sosiale relasjonen produksjonen inngår i. Arbeid som er produktiv fra kapitalens perspektiv behøver ikke å være produktiv i opprettholdelsen av livet, og vice versa.¹³² Arbeidets materielle karakter har, ifølge Marx, ingenting med produktivitet å gjøre. Hvorvidt arbeidet er produktivt eller ikke bestemmes av arbeidets samfunnsmessige form.

Es ist eine Bestimmung der Arbeit, die nicht aus ihrem Inhalt oder ihrem Resultat, sondern aus ihrer bestimmten gesellschaftlichen Form stammt. ... Die stoffliche Bestimmtheit der Arbeit und daher ihres Products hat an und für sich nichts mit dieser Unterscheidung zwischen produktiver und unproduktiver Arbeit zu tun.¹³³

Med teorien om sosialt bestemt produktivitet introduserer Marx et nytt sett kriterier for bestemmelsen av forskjellige former for samfunnsmessig virksomhet som skiller seg betraktelig fra hva vi finner i den mer tradisjonelt orienterte basis-overbygningsmodellens statiske kategoriseringssystem. For det første skiller perspektivene seg fra hverandre i det begrepet om produktivitet nå viser seg å være perspektivrelativt: Den eksakt samme virksomheten kan være produktiv eller uproduktiv avhengig av hvilke relasjoner den inngår i.

Z. B. der Arbeiter eines Claviermachers ist ein productiver Arbeiter. Seine Arbeit ersetzt nicht nur das Salair das er verzehrt, sondern, in dem Product, dem Clavier, der Waare, die der Claviermachers verkauft, ist ein Surpluswerth über den Werth des Salairs hinaus enthalten. Setze dagegen, Ich kaufe alles Material, das zu einem Claviernöthig ist ... und lasse mir, statt das Clavier im Laden zu kaufen, es in meinem Hause machen. Der Claviermacher ist jetzt nur unproductiver Arbeiter, weil seine Arbeit sich direkt gegen meine Revenue austauscht.¹³⁴

Fra perspektivet til den generelle produksjonen vil forskjellige former for «håndverk», i dette eksempelet en pianomaker, ansees som produktiv fordi arbeidet bidrar til den materielle reproduksjonen av samfunnet, men som Marx viser er ikke dette tilfelle fra kapitalens perspektiv. En arbeider i et kapitalistisk organisert klavérverksted vil være produktiv så lenge arbeidsproduktets verdi er høyere enn lønnen, så lenge det produseres merverdi. Hvis man derimot bygger det samme klavéret selv og selger det på markedet vil det ikke produseres profitt for eieren gjennom merarbeid. Arbeidet blir dermed uproduktivt. Forskjellige former

---

¹³² Wolfgang Fritz Haug, "Immaterial Labour," i *Historical-Critical Dictionary of Marxism* (Leiden: Brill, 2009). 179

¹³³ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2, 3.2.* 445. Overgangen fra fokus på arbeidets innhold til dets sosiale form ble av Marx ansett som et avgjørende skritt mot vitenskapeliggjøringen av den politiske økonomien. Denne kritiske distinksjonen mellom produktivt og uproduktivt arbeid utgjør, som han skriver «... die Grundlage der ganzen bürgerlichen Oekonomie.» Ibid. 443

¹³⁴ Ibid. 447

for virksomhet kan ikke lenger defineres *apriori* som enten produktivt eller uproduktivt. Denne perspektivrelativiteten får videre konsekvenser for forståelsen av relasjonen mellom materielle og det immaterielle arbeidet. Mens det materielle arbeidet var det ontologisk primære i basis-overbygningsmodellen, blir distinksjonen mellom materielt og immaterielt arbeid irrelevant fra perspektivet til kapitalistisk produksjon. Intellektuell og estetisk virksomhet kan her inngå som produktivt arbeid på lik linje som materielt arbeid. Mens reproduksjonen av livet er knyttet til det konkrete arbeidets materielle beskaffenhet, er reproduksjonen av kapitalen knyttet til verdiproduksjon, til det *abstrakte* arbeidet. Hvorvidt det konkrete arbeidet er materielt eller immaterielt er fullstendig uvesentlig.¹³⁵

Fire kategorier

Den historisk orienterte basis-overbygningsmodellen operer med et avgjørende skille mellom virksomhet som inngår og virksomhet som ikke inngår i den materielle produksjonen og reproduksjonen av samfunnet: Dette er en todeling av forskjellige former for virksomhet, det er en distinksjon mellom arbeid og ikke-arbeid. Som nevnt, faller forskjellige former for intellektuell og estetisk virksomhet (med unntak av bestemte former for produktivt anvendelig vitenskap) i det store og hele utenfor kategorien «arbeid», og anses dermed som irrelevant fra et sosialøkonomisk perspektiv. Fra perspektivet til den kapitalistiske produksjonsprosessen forholder det seg annerledes. Det radikalt nye i dette perspektivet ligger som nevnt i at hvor produktivitet tidligere ble forbundet med arbeidets *innhold*, er Marx i den modne politiske økonomien interessert i hvilke *sosiale relasjoner* arbeidet inngår i. Man kan fra dette perspektivet dermed identifisere *to* avgjørende akser for bestemmelsen av forskjellige former for virksomhet: Materielt/immaterielt og produktivt/uproduktivt. Når disse begrepsparene sees i lys av hverandre kan samfunnets økonomiske virksomhet deles i fire hovedkategorier:

1) *Det materielle produktive arbeidet*: Dette er virksomhet som produserer merverdi og som resulterer i et materielt produkt. Denne kategorien utgjøres av den tradisjonelle industriarbeiderklassen og andre materielle arbeidere organisert i en kapitalistisk produksjonsenhet.

2) *Det materielle uproduktive arbeidet*: Dette er virksomhet som ikke produserer merverdi, men som resulterer i et materielt produkt. Denne kategorien kan igjen deles i to. På den ene

---

¹³⁵ Ibid. 446

siden omfatter den forskjellige virksomheter som ikke er subsumert av kapitalen. For eksempel tradisjonelt organisert jordbruk faller for eksempel inn under denne kategorien. Arbeidere i ikke-kapitalistiske produksjonsmåter, som for eksempel den såkalte asiatiske produksjonsmåte og også før-moderne samfunn blir i denne sammenhengen ikke-produktive. Det er kun den moderne arbeiderklassen som er produktiv. På den andre siden betegner kategorien også småborgerlig produksjon, altså produksjon hvor produsenten eier sine egne produksjonsmidler og ikke er organisert som lønnsarbeid.

3) *Det immaterielle produktive arbeid*: Dette er virksomhet produserer merverdi, men som ikke resulterer i et materielt produkt, Det er denne kategorien som representerer noe genuint nytt i Marx' teorier. Som sagt legger Marx ingen begrensninger på varens materielle karakter så lenge den har en bruksverdi. Hvorvidt bruksverdien er reell eller imaginær - «om den stammer fra magen eller fantasien» - er likegyldig.¹³⁶ Her finner man alt arbeid som produserer immaterielle varer gjennom kapitalistisk organisert lønnsarbeid. Intellektuelle arbeidere som for eksempel forfattere kan dermed defineres som produktive. «Ein Schriftsteller ist ein produktiver Arbeiter, nicht insofern er Ideen produziert, sondern insofern er den Buchhändler bereichert, der den Verlag seiner Schriften betreibt, oder sofern er der Lohnarbeiter eines Kapitalisten ist.»¹³⁷ Også Sangere, forfattere, klovner, lærere, kunstnere osv. kan (men må ikke) befinne seg i denne kategorien.

4) *Det immaterielle uproduktive arbeidet*: Dette er virksomhet som verken produserer merverdi eller resulterer i et materielt produkt. Denne kategorien kan utgjøres av de samme gruppene som det immaterielle produktive arbeidet, men skiller seg ved at de ikke arbeider i en kapitalistisk organisert produksjonsenhet. Blant annet såkalte frie intellektuelle og kunstnere, som enten er bemidlede i utgangspunktet, eier egne produksjonsmidler, eller av andre grunner ikke arbeider for lønn faller inn under denne kategorien. Arbeidere som selger immaterielle varer og tjenester er inkludert i denne kategorien. Dette kan være blant annet forskjellige former for tjenestefolk. Deres arbeidsprodukter går ikke inn i varesirkulasjonen, men direkte til konsumpsjon og produserer dermed ikke kapital. Også statsansatte, leger, militære, advokater o.l. faller inn under denne kategorien. På denne måten inkluderes

---

¹³⁶ Ibid. 446

¹³⁷ Ibid. 445

segmenter av samfunnets øvre sjikt i den økonomiske kategorien «uproduktive arbeidere» ettersom de ikke deltar i verdiproduksjonen.¹³⁸

3.4 Immaterielt arbeid under kapitalen

Teorien om det produktive og uproduktive arbeidet representerer en nivellering av relasjonen mellom det materielle og immaterielle arbeidet. Denne nivelleringen åpner for en inkludering av intellektuell og estetisk virksomhet i den økonomiske analysen, men sier i seg selv ingenting om de praktiske implikasjonene lønnsarbeidet har for arbeideren. Jeg vil her se nærmere på hvordan Marx i forlengelse av teorien om det produktive arbeidet kan sies å legge grunnlaget for en kultursosiologi. Med andre ord vil jeg undersøke hvordan Marx beskriver den intellektuelle og estetiske arbeidets stilling i det kapitalistiske samfunnet. Det dreier seg om på den ene siden intellektuelle og estetiske *produsenter*, og på den annen intellektuelle og estetiske *produkter*. Hvilke implikasjoner får lønnsarbeidet for intellektuelle og estetiske produsenter, og hvordan skiller dette seg fra intellektuelle og estetiske produsenter som ikke er lønnsarbeidere? Vil en kapitalistisk økonomi fremme produksjonen av andre intellektuelle og estetiske produkter?

Det kultursosiologiske perspektivet utvikles i forlengelsen av teorien om kapitalens subsumpsjon av arbeidet. Teorien om kapitalens *subsumpsjon* eller *underordning* av arbeidet betegner prosessen som inntreffer når de sosiale produksjonsrelasjonene, her kapitalen, omskaper arbeidsprosessen. Det er en teori om hvordan sosiale relasjoner betinger og former objektive produksjonsforhold. Marx' teori om subsumpsjonen av den materielle produksjonsprosessen er relativt kjent. I blant annet *Das Kapital* skriver han utfyllende både om hvordan dette arter seg i den teknologiske utviklingen og hvilke implikasjoner den industrielle produksjonen får for arbeiderklassen. Spørsmålet er hvordan Marx ser for seg at denne prosessen arter seg i den immaterielle produksjonsprosessen.

Formell og reell subsumpsjon

Marx skiller mellom to faser i kapitalens subsumpsjon av arbeidet: formell og reell subsumpsjon. Som Krogh påpeker, inngår teorien om den formelle og reelle subsumpsjon i både en historisk og en teoretisk begrepsutvikling. På en side omhandler det en utvikling hvor

---

¹³⁸ Ibid. 460

kapitalen kommer på høyde med seg selv som begrep: «den formelle subsumpsjonen fullbyrdes i den reelle subsumpsjon hvor lønnsarbeidet og hele det kapitalforholdet som bygger på det, når sitt adekvate nivå – teknologisk sett.»¹³⁹ Med den reelle subsumpsjonen er kapitalens potensial fullbyrdet. Samtidig omhandler overgangen mellom formell og reell subsumpsjon forhold knyttet til kapitalismens historiske opprinnelse. Nærmere bestemt omhandler den hvilke krefter og mekanismer som lå til grunn for overgangen mellom tradisjonell til industriell produksjon.

Den formelle subsumpsjonen betegner et nivå hvor kapitalen kun formelt er etablert i allerede eksisterende produksjonsmåter. Det vil si at føydale produksjonsenheter med dets teknikker, produksjonskrefter, markeder og arbeidere blir først innordnet under kapitalistiske eiendomsforhold. Tidligere uavhengige bønder begynner som dagarbeidere hos en storbonde, håndverkeres laugssystemet brytes opp og erstattes av industriell produksjon, tidligere slaver ansettes som lønnsarbeidere av sine tidligere eiere osv.¹⁴⁰ Arbeidet fortsetter mer eller mindre som før, men nå som lønnsarbeid. Kapitalens produktivitet under den formelle subsumpsjonen består av utvinning av *absolutt merverdi* – merverdi som stammer fra arbeidstid, fra det Marx kaller det levende arbeidet. «Die Productivität des Capitals besteht zunächst, die formelle Subsumtion betrachtet, blos in dem *Zwang zur Surplusarbeit*; ein Zwang, den die capitalistische Productionsweise mit frühren Productionsweisen theilt...»¹⁴¹ Arbeidets formelle subsumpsjon er altså en generell bestemmelse som er felles for både mer og mindre utviklede former for kapitalistiske produksjon. Genuin kapitalistisk produksjon kan imidlertid ikke eksistere innenfor rammene av en annen produksjonsmåte, men kun på grunnlag av produktivkrefter og -relasjoner som er kapitalens egne. Når grensene for absolutt merverdi er nådd, når arbeidstiden ikke kan forlenges ytterligere, tvinges fokuset mot den *variable merverdi* – merverdi som stammer fra utviklingen av produksjonsmidlene (det såkalte døde arbeidet). Overgangen mellom kapitalens to faser er altså en fase hvor produksjonsprosessens objektive betingelser revolusjoneres.

Es bildet dieß also einen grossen Contrast zu der, wie gezeigt, im Fortgang der capitalistischen Production sich entwickelnden spezifisch capitalistischen Productionsweise (Arbeit auf grosser Stufenleiter etc), die gleichzeitig mit den

---

¹³⁹ Thomas Krogh, «Arbeidets subsumpsjon. Marx' syn på forholdet mellom lønnsarbeid og teknologi.» i *Marx i dag*, redaktør: Jon Elster (Oslo: Gyldendal, 1973). 96

¹⁴⁰ Karl Marx, «Resultate des unmittelbaren Produktionsprocesses.» *Ökonomische Manuskripte 1863-1867, Teil I*, Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/4.1. (1987). 92

¹⁴¹ Ibid. 121

Verhältnissen der verschiedenen Productionsagenten, die Art dieser Arbeit und die reale Weise des ganzen Arbeitsprocesses revolutionirt.¹⁴²

Under den formelle subsumpsjonen vil produksjonsmidlene og -relasjonene omskapes i henhold til kapitalens valoriseringsimperativ. Når de objektive produksjonsbetingelsene er omskapt og kapitalen har nådd sitt adekvate teknologiske grunnlag i produksjonen, er arbeidet *reelt* subsumert kapitalen.

Historisk sett representerer industrien den reelle subsumpsjonen. Overgangen fra formell til reell subsumpsjon er som nevnt en overgang fra absolutt til variabel kapital, fra en produksjon hvor merverdien utvinnes av arbeidstid til en produksjon hvor merverdi utvinnes primært fra produksjonsmidlene. «Die Umwälzung der Produktionsweise nimmt in der Manufaktur die Arbeitskraft zum Ausgangspunkt, in der großen Industrie das Arbeitsmittel.»¹⁴³ Den industrielle produksjonen knyttes dermed til *maskinens* inntog i arbeidsprosessen. Fabrikken er med dette den reelle subsumpsjonens paradigmatiske form. Det som skiller fabrikken fra for eksempel manufaktur og håndverk er at produksjonsprosessen nå er underlagt en sentral kraftkilde. Mens kraften i håndverk og manufakturen stammer fra arbeiderens egen hånd, er det i industrien maskinen som er verktøyets kraftkilde.¹⁴⁴ Denne endringen får en rekke konsekvenser for arbeidsprosessen og arbeiderens plass i den. Mens arbeidere i mindre teknologisk utviklet produksjon har en sentral rolle i produksjonsprosessen, blir de i takt med den teknologiske utviklingen i økende grad satt på sidelinjen av produksjonen. Hvor arbeideren i tradisjonell produksjon (hvor kroppen var produksjonens primære kraftkilde) selv kontrollerte arbeidsprosessens intensitet og rytme, er arbeideren i fabrikken underlagt maskinens rytme. Videre muliggjør fabrikken en fragmentering av arbeidsprosessen: «Es ist ja eben das Eigentümliche der kapitalistischen Produktionsweise, die verschiedenen Arbeiten, also auch die Kopf- und Handarbeiten – oder die Arbeiten, in denen die eine oder die andre Seite vorwiegt, – zu trennen und an verschiedene Personen zu verteilen.»¹⁴⁵ Hvor arbeideren tidligere kontrollerte arbeidsprosessens forskjellige elementer, kan arbeidsprosessen i industrien i langt større grad deles opp i dets forskjellige bestanddeler. Den enkelte arbeider utfører ofte kun én enkelt oppgave. Dette innebærer videre at arbeideren ikke lenger behøver å besitte den vitenskapelige kunnskapen som benyttes i produksjonen. «...der ganze Productionsprocess aber als nicht subsumirt unter die unmittelbare Geschicklichkeit des

---

¹⁴² Ibid. 93

¹⁴³ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 391

¹⁴⁴ Ibid. 393

¹⁴⁵ Marx, *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil.* 26.1. 387

Arbeiters, sondern als technologische Anwendung der Wissenschaft.»¹⁴⁶ Arbeideren trer med dette til side og fungerer i større grad som produksjonens overvåker: «Die Arbeit erscheint nicht mehr so sehr in den Productionsprocess eingeschlossen, als sich der Mensch vielmehr als Wächter und Regulator zum Productionsprocess selbst verhält.»¹⁴⁷ I følge Marx representerer maskinen en invertering av relasjonen mellom arbeider og arbeidsredskap: maskinen er ikke lenger under arbeiderens kontroll, men omvendt, arbeideren blir et vedheng til maskinen. Under kapitalismen «... erscheinen die *Produktionsmittel* ... nicht als dem Arbeiter subsumiert, sondern er ihnen subsumiert. Er wendet nicht sie an, sondern sie wenden ihn an.»¹⁴⁸ Fabrikken, som manifestasjonen av den reelle subsumpsjonens i produksjonen, representerer ifølge Marx altså en fremmedgjøring av arbeideren under kapitalen. Produksjonsprosessen konfronterer arbeideren som en fremmed makt, hvor arbeiderens arbeidskraft, vilje og kunnskap settes i verk og kontrolleres av kapitalen.

Kapitalen og den immaterielle arbeidsprosessen

Som jeg viste ovenfor er det ingenting som hindrer intellektuelt arbeid fra å innlemmes i kapitalrelasjonen, intellektuelle varer kan produseres som varer på lik linje med materielle varer. Intellektuell og estetisk produksjon er dermed i teorien underlagt kapitalen på lik linje som den materielle produksjonen. Marx skrev mye i *Das Kapital* og andre steder om fabrikkens og lønnsarbeidets implikasjoner for arbeiderklassen. Spørsmålet er hvordan overgangen fra formell til reell subsumpsjon ser ut når det kommer til den immaterielle produksjonsprosessen. I hvilken grad omdanner kapitalen produksjonsbetingelsene i den immaterielle produksjonen? Marx behandlet ikke dette spørsmålet i detalj, men kommer enkelte steder inn på problematikken:

Bei der nicht materiellen Production, selbst wenn sie rein für den Austausch betrieben wird, Waaren producirt, ist zweierlei möglich:

1) Sie resultirt in Waaren, die getrennt vom Producenten bestehn, also im Intervall zwischen Production und Consumtion als Waaren circuliren können, wie Bücher, Gemälde, alle Kunstproducte, die von der Kunstleistung des executirenden Künstlers verschieden sind. Hier ist capitalistische Production in sehr beschränktem Masse anwendbar. Diese Leute, soweit sie nicht als sculptors etc Gesellen etc halten, arbeiten meist (wenn nicht selbstständig) für ein Kaufmannscapital, z. B. Buchhändler, ein Verhältniß, das nur Uebergangsform selbst zur blos *formell*

---

¹⁴⁶ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Teil 2*, Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/1.2. Berlin: Dietz Verlag, 1981. 574

¹⁴⁷ Ibid. 581

¹⁴⁸ Marx, *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil.*, 26.1. 366

capitalistischen Produktionsweise bildet. Daß in diesen Uebergangsformen, grade die Exploitation der Arbeit am größten, ändert nichts an der Sache.

2) Das Product ist nicht trennbar vom Act des Producirens. Auch hier findet capitalistische Produktionsweise nur beschränkt statt und kann der Natur der Sache nach nur in einigen Sphären stattfinden. (Ich will *den* Arzt, nicht seinen Laufburschen.) Z. B. bei Unterrichtsanstalten können die Lehrer blose Lohnarbeiter für den Unternehmer der Lernfabrik sein. Dergleichen nicht zu berücksichtigen für das Ganze der capitalistischen Production.)¹⁴⁹

Marx skiller mellom to former for immateriell vareproduksjon: én som kjennetegnes ved at produktet kan sirkulere som vare i et intervall mellom produksjon og konsumpsjon (for eksempel bøker, malerier o.l.) og én hvor produktet er uatskillelig fra produsenter (for eksempel teater, utdanning etc.). Ingen av disse formene faller i noen særlig grad inn under kapitalen da de kun lar seg *formelt* innlemme i kapitalistisk produksjon. De beskrives dermed som å tilhøre en *overgangsform*. Hvordan bør dette forstås? Marx gir ikke noe klart svar på dette, men det synes som det er to mulige alternativer. Passasjen kan på den ene siden leses som en påstand om at immateriell produksjon ikke lar seg subsumere på samme måte som den materielle produksjonen. Et problem som oppstår når teorien om kapitalens subsumpsjon av arbeidet overføres til den immaterielle produksjonen er at denne foregår under andre betingelser. Fremmedgjøringen i fabrikken muliggjøres som sagt av 1) en ekstern kraftkilde, 2) fragmentering av arbeidsprosessen, og 3) et skille mellom produsent og produktiv anvendelig kunnskap. Når dette er gjort besitter kapitalen full kontroll med produsent, produkt og prosess. Dette lar seg kun unntaksvis gjøre i immateriell produksjon. Marx hevder at intellektuell og estetisk produksjon vanligvis er småborgerlig produksjon: Produsentene enten eier egne produksjonsmidler eller arbeider for en kjøpmannskapital.¹⁵⁰ Impulsen til arbeidsprosessen kommer her ikke fra en ekstern kilde, men fra produsenten selv. En fragmentering av arbeidsprosessen er tilsvarende problematisk. For eksempel kontrollerer kunstnere og forfattere produksjonen fra start til slutt. Den produktivt nødvendige kunnskapen lar seg heller ikke skille fra produsenten (som Marx skriver ønsker man legen og ikke løpegutten). Grunnet forhold ved den immaterielle produksjonens natur kan kapitalen dermed ikke omskape produksjonsbetingelsene etter behov på samme måte som i den materielle produksjonen. Immateriell produksjon forblir dermed i det store og hele kun formelt subsumert.

---

¹⁴⁹ Marx, «Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses». 116

¹⁵⁰ Isaac I. Rubin beskriver hvordan *kjøpmannen* som mellomledd mellom produsent og marked, representerer en overgangsform mellom tradisjonell og moderne produksjon. For en redegjørelse av dette se: Isaac Ilyich Rubin, *A History of Economic Thought*. London: Ink Links, 1979. 154

På den annen side kan passasjen leses som at den immaterielle produksjonen i sin eksisterende form tilhører et tidlig utviklingsnivå i kapitalismen og følgelig *vil bli* reelt subsumert i fremtiden. På samme måte som tradisjonelle former for håndverk forsvinner med overgangen til moderne produksjon, kan eksisterende former for immateriell produksjon tenkes å ville lide samme skjebne. Det er i så fall ikke noe ved produksjonens natur som hindrer reell subsumpsjon, kun dets eksisterende form. Teorien om kapitalens subsumpsjon av arbeidet åpner for også for analyser av de intellektuelle og estetiske produktene. Kan Marx ha ment at produksjonen av for eksempel kunst, litteratur og andre intellektuelle produkter slik han kjente dem, ville endres, evt. erstattes av andre produkter mer tilpasset kapitalens behov i takt med kapitalismens utvikling? Det er nærliggende å tenke at Marx ikke ville utelukke at også den immaterielle produksjonsprosessen ville gjennomgå radikale endringer når den ble reelt subsumert, og at dette ville få konsekvenser for hva som ble produsert. Marx utviklet meg bekjent aldri denne problematikken i noen særlig grad, og trakk følgelig heller ingen bestemte konklusjoner om hvordan den immaterielle produksjonen ville arte seg i fremtiden.¹⁵¹

Marx skriver lite konkret om den reelle subsumpsjonen av den immaterielle produksjonsprosessen, men han er allikevel bevisst på at denne prosessen representerer en fremmedgjøring av arbeideren. Det sentrale i denne sammenhengen er at Marx langt på vei knytter intellektuell produksjon slik han kjenner det til småborgerlig produksjon, og hva dette representerer som overgangsform – altså hva som står på spill i overgangen til kapitalismen. Marx vender tilbake til dette temaet i en kommentar til relasjonen og overgangen mellom produktive og uproduktive intellektuelle arbeidet:

Z. B. Milton, who did the paradise lost, war ein unproductiver Arbeiter. Der Schriftsteller dagegen, der Fabrikarbeit für seinen Buchhändler liefert, ist ein productiver Arbeiter. Milton producirt das Paradise lost, wie ein Seidenwurm Seide producirt, als Bethätigung seiner Natur. Er verkaufte später das Product für 5 l. und wurde insofern Waarenhändler. Aber der Leipziger Literaturproletarier, der auf Commando seines Buchhändlers Bücher, z. B. Compendien über Politische Oekonomie producirt, ist annähernd ein productiver Arbeiter, soweit seine Production unter das Capital subsumirt ist und nur zu dessen Verwerthung stattfindet.¹⁵²

---

¹⁵¹ En slik lesning kan være interessant i lys av utviklingen av den moderne kulturindustrien hvor intellektuelle og kulturelle produkter i større grad produseres som kapitalistisk organisert lønnsarbeid. For en marxistisk analyse av massekulturen, se for eksempel kapittelet om kulturindustrien i: Max Horkheimer Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997.

¹⁵² Marx, «Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses». 113

Fra et verditeoretisk perspektiv var Milton en uproduktiv og småborgerlig produsent. I likhet med andre småborgerlige produsenter bestemmer han selv produktets innhold og takten i arbeidet. *Paradise Lost* er produsert på samme måte som en «silkeorm produserer silke, som et uttrykk for hans natur.» Marx uttrykker her et romantisk kunstnersyn. *Paradise Lost* eksisterer som en ren og uforstyrret gjenstandsmessiggjøring (*Vergegenständlichkeit*) av kunstnerens natur – det er grunnleggende *fri* produksjon. Først *deretter* selges produktet på markedet. Milton produserte *Paradise Lost* utenfor den kapitalistiske økonomien, og blir først småborger når produktet trer inn i økonomien. Kunstnere og intellektuelle kan dermed sies å leve i to roller: som kunstner og som småborger, innenfor og utenfor det kapitalistiske kretsløpet. Det forholder seg annerledes med *der Leipziger kulturproletarier*. Den avgjørende forskjellen er at mens Milton står utenfor kapitalen før varen selges på markedet, er *der Leipziger kulturproletarier* subsumert i utgangspunktet. Produktets innhold (i dette tilfellet et kompendium i politisk økonomi) er ikke bestemt av produsenten selv, men av oppdragsgiveren - han skriver på kommando fra kapitalisten. Oppdragsgiverens funksjon er slikt sett langt på vei analog med maskinen: Mens maskinen bestemmer arbeidets takt og innhold i den materielle produksjonen, er det i dette tilfellet forleggeren som fyller denne funksjonen. Moderne immaterielle produksjonsformer fremtrer dermed som underlagt kapitalen i langt større grad enn tradisjonelle former for intellektuell produksjon.

Intellektuell fremmedgjøring

I *Grundrisse* presenterer Marx en teori om hvordan overgangen til den høyt teknologiske kapitalistiske produksjonen sammenfaller med, og muliggjøres av, en prosess hvor vitenskapen tenderer mot å bli den dominerende produktivkraften. Han introduserer i denne sammenhengen et perspektiv på hvordan samfunnets totale kunnskapsproduksjon fremmedgjøres under kapitalens subsumpsjon av produksjonsprosessen. Hvor jeg ovenfor gjorde rede for den reelle subsumpsjonens revolusjonering av den materielle produksjonsprosessen, vil jeg her undersøke denne prosessens sosiale implikasjoner.

Utgangspunktet for dette er knyttet til det noe kryptiske begrepet *general intellect* som han her introduserer.¹⁵³

Die Entwicklung des capital fixe zeigt an, bis zu welchem Grade das allgemeine gesellschaftliche Wissen, knowledge zur unmittelbaren Productivkraft geworden ist, und daher die Bedingungen des gesellschaftlichen Lebensprocesses selbst unter die Controlle des general intellect gekommen, und ihm gemäß umgeschaffen sind. Bis zu welchem Grade die gesellschaftlichen Productivkräfte producirt sind, nicht nur in der Form des Wissens, sondern als unmittelbare Organe der gesellschaftlichen Praxis; des realen Lebensprocesses.¹⁵⁴

Den teknologiske utviklingen av produksjonsmidlene beskrives her som en indikasjon på i hvilken grad vitenskapen, eller hva Marx omtaler som *allmenn samfunnsmessig viten*, har blitt en generell produktivkraft. Denne prosessen beskrives videre som å representere det *generelle intellektets* kontroll over, og i forlengelse av dette, omskaping av den sosiale livsprosessen. Det engelske begrepet *general intellect* er av sentral betydning i denne noe gåtefulle passasjen, men Marx gir ingen utfyllende definisjon på hva det refererer til. Begrepet dukker heller ikke opp verken før eller senere i forfatterskapet, og har heller ingen umiddelbare historiske referanser. Det generelle intellektet har siden blitt definert som «... the general social knowledge or collective intelligence of a society at a given historical period.»¹⁵⁵ Det er videre ikke begrenset til den produktivt anvendelige vitenskapen, men omfatter både «samfunnets opparbeidede kulturelle, kognitive og tekniske potensial»¹⁵⁶ Det har også blitt foreslått at begrepet er en referanse til Rousseaus *allmennvilje* (*volonté générale*), eller at det er en materialistisk versjon av Aristoteles begrep *nous poietikos* - det aktive og selvstendige intellektet som drøftes i *De Anima*.¹⁵⁷ En sentral distinksjon mellom *general intellect* og andre transcendent kunnskapssubjekter er at begrepet ikke kun betegner den totale kunnskapen slik det eksisterer i hodet, men også kunnskapen slik det eksisterer i maskineri og teknologi: «Fixed capital ... can thus embody this general intellect as well as humans.»¹⁵⁸ Det er et begrep som på den ene siden innefatter den totale kunnskapen i produksjonsprosessen, i det levende og det døde arbeidet, i arbeid og kapital, og på den andre

---

¹⁵³ Begrepet *General Intellect* står i sentrum for den såkalte *post-arbeiderismens* nylesning av Marx' verditeori i lys av overgangen fra fordismen til post-fordismen. Det er et nøkkelbegrep i moderne italiensk marxistisk teori.

¹⁵⁴ Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Teil 2*. 582

¹⁵⁵ Michael Hardt, Paolo Virno (redaktører). *Radical Thought in Italy. A Potential Politics* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996). 262

¹⁵⁶ «... accumulated cultural-cognitive-technical potential». Wolfgang Fritz Haug, "General Intellect," i *Historical-Critical Dictionary of Marxism*. Leiden: Brill, 2010. 209

¹⁵⁷ Paolo Virno, "General Intellect," in *Lessico Postfordista: dizionario di idee della mutazione*, redaktører: Ubaldo Fadini Adelino Zanini. Milano: Giangiacomo Feltrinelli Editore, 2001. 147

¹⁵⁸ Hardt, Virno, *Radical Thought in Italy. A Potential Politics*. 262

siden kunnskap utenfor produksjonsprosessen som for eksempel religion og andre kulturelle kunnskapsformer.

Marx' analyse av det generelle intellektets overtagelse av den sosiale livsprosessen tematiserer relasjonen mellom tre nivåer, eller komponenter, i den samme prosessen: produsenter, kapital og generelle intellektet.¹⁵⁹ Som Wolfgang Fritz Haug viser er det her uklart hvorvidt hva Marx omtaler som det generelle intellektets kontroll over livsprosessen refererer til livsprosessens sosiale eller naturlige aspekt.¹⁶⁰ Det er på en side nærliggende å lese passasjen som en beskrivelse av hvordan utviklingen og implementeringen av produktivt anvendelig kunnskap i produksjonsprosessen - hva han kaller det sosiale intellektets erobring av naturkreftene - tenderer mot en økende automatisering av produksjonen.¹⁶¹ Det generelle intellektets erobring av livsprosessen betegner her overgangen til den teknologi-intensive moderne produksjonen, og kan med dette leses som en prediksjon om en endring i balansen mellom det materielle og det immaterielle arbeidet: «Der Production wissenschaftlichen Character zu geben daher die Tendenz des Capitals und die unmittelbare Arbeit herabgesezt zu einem blosen Moment dieses Processes.»¹⁶² Men som jeg gjorde rede for ovenfor, er overgangen fra lav- til høyteknologisk produksjon ikke en naturlig prosess, men forårsaket av kapitalens omdanning av produksjonsprosessen under den reelle subsumpsjonen. Som Marx skriver, er det ingen tilfeldighet at det generelle intellektet under kapitalismen tar form nettopp som maskineri.

Die Entwicklung des Arbeitsmittels zur Maschinerie ist nicht zufällig für das Capital, sondern ist die historische Umgestaltung des traditionell überkommenen Arbeitsmittels als dem Capital adaequat umgewandelt. Die Accumulation des Wissens und des Geschicks, der allgemeinen Productivkräfte des gesellschaftlichen Hirns, ist so der Arbeit gegenüber absorbiert in dem Capital und erscheint daher als Eigenschaft des Capitals und bestimmter des Capital fixe, so weit es als eigentliches Productionsmittel in den Productionprocess eintritt.¹⁶³

Det er kapitalen som er drivkraften bak det generelle intellektets gjenstandsmessiggjøring i teknologi og maskineri. Den naturlige prosessen viser seg å være betinget av den sosiale prosessen - det generelle intellektet, vitenskapen inkludert, er underlagt kapitalen: «Die

---

¹⁵⁹ Haug, "General Intellect." 209

¹⁶⁰ Ibid. 212

¹⁶¹ («... die Unterwerfung der Naturkräfte unter den gesellschaftlichen Verstand» Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Teil 2.* 585)

¹⁶² Ibid. 574

¹⁶³ Ibid. 573

Wissenschaft als das allgemeine geistige Product der gesellschaftlichen Entwicklung, erscheint hier ebenso dem Capital direkt einverleibt»¹⁶⁴ Omfanget av subsumpsjonen i den kapitalistiske produksjonsprosessen er ikke begrenset til dets materielle komponenter og til hva som foregår innad fabrikkens vegger, men omfatter i ytterste konsekvens samfunnets livsprosess som helhet. I denne passasjen utdypet Marx hva som ligger i dette:

Complicirter aber und scheinbar mysteriöser wird das Verhältniß, indem mit der Entwicklung der spezifisch capitalistischen Productionsweise, nicht nur diese Dinge – diese Producte der Arbeit, als Gebrauchswerthe wie als Tauschwerthe – sich dem Arbeiter gegenüber auf die Füße stellen und ihm als „Capital“ gegenüber treten, sondern der gesellschaftlichen Form der Arbeit sich als Entwicklungsformen des Capitals darstellen und daher die so entwickelten Productivkräfte der gesellschaftlichen Arbeit als Productivkräfte des Capitals. Als solche gesellschaftliche Kräfte sind sie der Arbeit gegenüber „capitalisirt“. In der That ist die gemeinschaftliche Einheit in der Cooperation, die Combination in der Theilung der Arbeit, die Anwendung der Naturkräfte und Wissenschaft, der Producte der Arbeit als Maschinerie – alles dieß tritt den einzelnen Arbeitern als fremd, sachlich, vorgefunden, ohne und oft gegen ihr Zuthun da, selbstständig gegenüber, als bloße Daseinsformen der von ihnen unabhängigen und sie beherrschenden Arbeitsmittel, so weit sie sachlich, und der im Capitalisten oder seinen Unterstrappers (Repräsentanten) incarnirten Einsicht und Willen des Gesamtteliens, so weit dieß durch ihre eigne Combination gebildet – als Functionen des Capitals, das im Capitalisten lebt. ... In diesem Prozeß, worin die gesellschaftlichen Charaktere ihrer Arbeit ihnen gewissermassen capitalisirt gegenüber treten – wie z. B. in der Maschinerie die sichtbaren Producte der Arbeit als Beherrscher der Arbeit erscheinen – findet natürlich dasselbe statt für die Naturkräfte und die Wissenschaft, das Product der allgemeinen geschichtlichen Entwicklung in ihrer abstrakten Quintessenz – sie treten ihnen als Mächte des Capitals gegenüber.¹⁶⁵

Ikke bare arbeidsproduktet, men også anvendelsen av naturkrefter og vitenskap «reiser seg her på bakbena og konfronterer arbeideren som kapital.» Marx skisserer her en teori om kapitalens subsumpsjon også av samfunnets kunnskapsproduksjon. Den vitenskapelige kunnskapen i det moderne samfunn er ikke kun formelt underordnet kapitalen, den «låner» seg ikke ut i sin uforandrede tilstand, men er snarere formet og tilpasset kapitalens valoriseringsimperativ. Det generelle intellektets kontroll over livsprosessen er i realiteten *kapitalens* kontroll over livsprosessen i alle dens aspekter. Marx åpner med dette for en forestilling om den totale fremmedgjøring menneskets sosiale, materielle og intellektuelle potensial under kapitalen.

---

¹⁶⁴ Marx, «Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses.» 121

¹⁶⁵ Ibid. 121

Oppsummering

Med teorien om kapitalens formelle subsumpsjon av arbeidet etablerer Marx et teoretisk rammeverk for forståelsen av kapitalens konsekvenser for den immaterielle produksjonsprosessen. Han kan med dette sies å ha lagt grunnlaget for en form for kultursosiologi. I motsetning til den materielle produksjonsprosessen utvikler imidlertid Marx ingen analyse av hvordan overgangen fra formell til reell subsumpsjon vil se ut i den immaterielle produksjonen. Hvor fabrikken representerer kapitalens adekvate teknologiske grunnlag i den materielle produksjonen, har Marx ingen klar formening om et tilsvarende fundament for immateriell produksjon. Han skisserer riktignok bestemte tendenser i utviklingen. På den ene siden tenderer utviklingen mot større og sammensatte produksjonsenheter, samt den umiddelbare produsentens tap av kontroll over produktet. På den annen side hevder Marx at vitenskapeliggjøringen av den materielle produksjonsprosessen tenderer mot en fremmedgjøring ikke bare av menneskets materielle produktivkraft, men også av dets intellektuelle egenskaper. Man kan på bakgrunn av dette hevde at Marx skisserer en utvikling mot menneskets totale fremmedgjøring under kapitalen.

4 Vitenskapshistorie

Jeg skal i dette kapitlet undersøke hvordan Marx' forståelse av vitenskapshistorie fremstår i i manuskriptsamlingen *Theorien über den Mehrwert* (heretter *Theorien*). Her foretar han en kritisk analyse av sosialøkonomiens historie fra 1750 til 1850.¹⁶⁶ Dette arbeidet ble skrevet av Marx mellom januar 1862 og juli 1863, og inngår som den største delen i manuskriptsamlingen som sammen med *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* utgjør det første gjennomarbeidede utkastet for hovedverket *Das Kapital*. Mens de tre første bindene av *Das Kapital* til sammen utgjør den teoretiske delen av verket, var *Theorien* på et tidspunkt tenkt redigert og utgitt som fjerde og siste bind av serien under navnet *Geschichte der Theorie*.¹⁶⁷ Marx kalte dette konkluderende bindet den historiske, historisk-kritiske eller historisk-litterære delen av *Das Kapital*.¹⁶⁸ Som kjent fikk Marx selv ikke ferdigstilt mer enn første bind før han døde. Bind to og tre ble redigert og utgitt av Engels etter Marx' død. Engels fikk også oppgaven å gi ut et fjerde bind, men heller ikke han fikk fullført planen før han døde. Verket ble først offentliggjort posthumt av Karl Kautsky mellom 1905 og 1910 i en sterkt redigert og forkortet utgave. Senere har manuskriptene blitt utgitt, først som bind 26.1 – 26.3 i studieserien *Marx – Engels – Werke*, og senere i sin uforandrede helhet som bind 3.2 – 3.4 i den fullstendige historisk-kritiske samlingen *Marx Engels Gesamtausgabe*.¹⁶⁹

Mens Marx i de tre første bindene av *Das Kapital* analyserte det moderne samfunnets økonomiske konstitusjon og utvikling, ville han i det fjerde bindet vise denne utviklingens teoretiske refleksjon, eksemplifisert av de dominerende teoriene i den politiske økonomien.¹⁷⁰ I *Theorien* redegjøres og drøftes historien til den politiske økonomi fra merkantilismen og gjennom fysiokratiet, den klassiske politiske økonomien med Adam Smith og David Ricardo, og frem til Marx' samtid i tre massive bind. Manuskriptet består hovedsakelig av lange sitater fra andre økonomer kommentert og kritisert av Marx. Engels beskriver *Theorien* som en kritisk historie om den politiske økonomiens utvikling.

---

¹⁶⁶ Elster, «Marx, marxologi og marxisme i dag.» " 142

¹⁶⁷ Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, «Vorwort» i *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil*, Marx-Engels-Werke, bind 26.1. Berlin: Dietz Verlag, 1973.VIII

¹⁶⁸ *ibid.*

¹⁶⁹ Disse utgivelsene skiller seg fra hverandre blant annet ved at det i bind 26.1. i *Werke* er et bilag bestående av forskjellige fragmenter hentet fra den utvidede manuskriptsamlingen, som ikke er å finne i *MEGA*.

Sitatene i dette kapitlet er primært fra *MEGA*, men jeg har enkelte steder brukt *Werke*.

¹⁷⁰ Pilling, *Marx's Capital: Philosophy and Political Economy*. 22

Dieser Abschnitt enthält eine ausführliche kritische Geschichte des Kernpunkts der politischen Ökonomie, der Mehrwertstheorie und entwickelt daneben, in polemischem Gegensatz zu den Vorgängern, die meisten der später im Manuskript zu Buch II und III besonders und in logischem Zusammenhang untersuchten Punkte.¹⁷¹

Som Elster påpeker, var ikke denne enorme arbeidsmengden motivert av en ren akademisk interesse for konkurrerende perspektiver på økonomifaget. Marx anså andre og tidligere perspektiver på politisk økonomi ikke kun som teorier om kapitalismen, men som en integrert del av kapitalismens utvikling. Marx forsøkte følgelig å beskrive teoriens utvikling ikke kun som en intellektuell prosess, men også i lys av utviklingen av den økonomiske og sosiale strukturen den inngikk i.¹⁷² *Theorien* kan slikt sett anees som et av de tidligste kunnskapssosiologiske arbeidene. Elster kaller Marx her «en pionér i psykologisk økonomi» og beskriver kunnskapssosiologien som et imponerende stykke arbeid.¹⁷³

Jeg skal i dette kapittelet se nærmere på Marx' forståelse av vitenskapelig utvikling slik det fremstår i *Theorien*. Først vil jeg diskutere hvorvidt Marx kan sies å formulere en form for rasjonell rekonstruksjon av utviklingen av den politiske økonomiens utvikling, samt gjøre rede for hva som ligger i dette. Deretter vil jeg se nærmere på hvordan Marx beskriver den faktiske vitenskapshistoriske utviklingen gjennom lesningen av forskjellige moderne økonomiske teorier.

4.1 Rasjonell rekonstruksjon

I artikkelen «History of Science and Its Rational Reconstructions» skriver Imre Lakatos at «History of *science* is a history of events which are selected and interpreted in a normative way.»¹⁷⁴ Ethvert forsøk på å skrive vitenskapshistoriske fremstillinger betinges av forfatterens vitenskapsfilosofiske grunnlag. I rasjonelle rekonstruksjoner av vitenskapshistorien svarer ulike vitenskapsfilosofiske grunnlag ifølge Lakatos til ulike *oppdagelseslogikker*.¹⁷⁵ En rasjonell rekonstruksjon av vitenskapshistorien tar form av en systematisering av historiske data i henhold til en bestemt forestilling om vitenskapelig rasjonalitet. Gjennom å legge til grunn forskjellige kriterier for hva som utgjør vitenskapelig kunnskap, produserer hver

---

¹⁷¹ Marx, *Das kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Zweiter Band*, 24.

¹⁷² Elster, *Making Sense of Marx*. 495

¹⁷³ Ibid. 504. Elster beskriver kunnskapssosiologien som et imponerende stykke arbeid til tross for hva han hevder er en avhengighet til funksjonelle forklaringer og arbeidsverditeorien.

¹⁷⁴ Imre Lakatos, «History of Science and Its Rational Reconstructions,» *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* 1970. Springer (1970). 108

¹⁷⁵ Ibid. 92

rasjonelle rekonstruksjon et karakteristisk mønster for den rasjonelle utviklingen av vitenskapen. Forskjellige vitenskapsfilosofier vil med andre ord produsere forskjellige vitenskapshistoriske fortellinger. For å holde oss til Lakotos' eksempler, vil for eksempel induksjonismen (som kun aksepterer to typer vitenskapelige oppdagelser: «harde fakta» og induktive generaliseringer) og konvensjonalismen (som anser vitenskapelige systemer som å hvile på konvensjoner) vektlegge vidt forskjellige hendelser som formative for vitenskapshistoriens *interne* utvikling. Mens de sentrale hendelsene i induksjonismens rasjonelle rekonstruksjon av vitenskapshistorien utgjøres av for eksempel Tycho Brahes observasjoner, Newtons oppdagelse av gravitasjonen og Keplers oppdagelse av planetenes bevegelser, er den koperikanske revolusjonen den paradigmatisk hendelsen i henhold til konvensjonalismen.¹⁷⁶ Ved siden av den *interne* historien (som utgjøres av den logiske og historiske utviklingen av den vitenskapelige rasjonaliteten) opererer rasjonelle rekonstruksjoner også nødvendigvis med forskjellige *eksterne* historier. Den eksterne historien er knyttet til alt som ansees for å ligge utenfor den interne utviklingen, med andre ord alt som av forskjellige grunner ikke passer inn i den aktuelle forestillingen om vitenskapelig rasjonalitet. Forskjellige rasjonelle rekonstruksjoner opererer med forskjellige skiller mellom en *normativ-intern* historie og en *empirisk-ekstern* historie, skriver Lakotos.¹⁷⁷ Som idéhistoriske fortellinger har rasjonelle rekonstruksjoner visse kjennetegn. Blant annet holder de fast på en tro på rasjonalitet og sannhet, forstått som noe som lar seg realisere historisk. De er altså historier om hvordan kunnskapen *beveger seg mot sannhet*, og skiller seg slikt sett fra andre kontekstualiserende og relativiserende idéhistoriske fremstillinger.

Jeg mener at Marx' forståelse av vitenskapelig utvikling med fordel kan sees i lys av Lakotos' teori om rasjonell rekonstruksjon: Den hviler på en bestemt forestilling om *vitenskapelig rasjonalitet*, den skiller mellom en *intern* og en *ekstern* historie og etablerer på bakgrunn av dette en spesiell *oppdagelseslogikk*. Slik konstrueres et vitenskapshistorisk utviklingsløp som vektlegger visse teorier og hendelser som formative for vitenskapens utvikling, mens andre teorier og hendelser faller utenfor. Som jeg straks skal komme nærmere inn på utgjør henholdsvis merkantilismen (gjennom Sir James Steuarts oppdagelse av sirkulasjonssfæren som verdiens åssted), fysiokratene (gjennom forståelsen av sirkulasjonen i lys av produksjonen) og den klassiske politiske økonomien (gjennom Smiths abstrakte analyse av kapitalen og Ricardos definitive analyse av det borgerlige samfunns indre konstitusjon) de

---

¹⁷⁶ Ibid. 92 - 96

¹⁷⁷ Ibid. 91

avgjørende vitenskapelige skolene hvis oppdagelser utgjør den politiske økonomiens interne historie, ifølge Marx. Mens disse økonomene representerer den rasjonelle utviklingen av den politiske økonomien, beskrives særlig de Marx omtaler som vulgærøkonomene (blant annet Jean-Baptiste Say og John Ramsey McCulloch) de irrasjonelle og eksterne elementene i vitenskapshistorien. Teoriene til disse økonomene hevdes å oppstå utenfor den rasjonelle utviklingslogikken. For eksempel økonomiske teorier som ikke er resultater av genuin vitenskapelig interesse, men snarere springer ut ifra for eksempel karrierisme og opportuniste, plasseres av Marx i denne kategorien. Mens internhistorien følger en vitenskapelig rasjonalitet, beskrives den såkalte «vulgærøkonomien» i langt større grad som et produkt av klasseinteresser og en grunnleggende apologetisk innstilling til de negative sidene ved det borgerlige samfunn. Jeg vil komme tilbake til de forskjellige økonomiske skolene senere i kapittelet. Først vil jeg fokusere på hvordan Marx forstår den rasjonelle utviklingen av vitenskapshistorien.

Vitenskapelig rasjonalitet

Marx' diagnose av det borgerlige samfunns selvforståelse lyder omtrent som følger: Det borgerlige samfunnet er karakter som gjør at det produserer feilaktige og villedende forestillinger om seg selv. Disse forestillingene hefter ved samfunnets vitenskapelige selvforståelse, noe som resulterer i at essensen i det sosiale livet forblir skjult. For Marx resulterer denne diagnosen imidlertid ikke i skeptisisme. Han hevdet at vitenskapen under kapitalismen kunne identifisere illusjonene gjennom kritisk analyse, og dermed bidra med indirekte kunnskap om samfunnet.¹⁷⁸ Spørsmålet er hvordan han forklarte frigjøringen av samfunnsvitenskapen fra de sosiale illusjonene? Hvordan vokser vitenskapen ut av ideologien?

Sentralt i Marx' forståelse av vitenskapelig rasjonalitet står forestillingen om at det skal være en enhet mellom vitenskapens form og innhold. Dette var noe han opprinnelig hadde lært av Hegels dialektikk. I *Phänomenologie des Geistes* advarte Hegel mot faren for subjektiv formalisme ved å hevde at vitenskapelig erkjennelse må «sich dem Leben des Gegenstandes zu übergeben, oder, was dasselbe ist, die innere Notwendigkeit desselben vor sich zu haben und auszusprechen».¹⁷⁹ Vitenskapen må «overgi seg til gjenstandens liv» - metoden skal ikke

---

¹⁷⁸ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 362

¹⁷⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phänomenologie des Geistes*. Norderstedt: GRIN Verlag, 2009. 23

være en abstrakt og formell prosedyre som påtvinger gjenstanden predefinert innhold. Når metoden reduserer vitenskapen til «leblosen Wissen», er den ikke lenger vitenskapelig. Metoden må snarere ta utgangspunkt i, og reflektere objektets egne logiske konsitusjon. Marx' teori om vitenskapelig rasjonalitet er i stor grad i overensstemmelse med dette. Hvis man overfører disse abstrakte metodologiske betraktningene til den politiske økonomien kan man danne seg en idé om hvordan Marx' overordnede tilnærming til vitenskap ser ut. I *Theorien* beskriver Marx' hvordan den politiske økonomien går ut på å avdekke tingenes selvstendige logikk gjennom å artikulere det borgerlige samfunns «indre fysiologi», og å «reprodusere dets underliggende strukturer i språket og i tenkningen».¹⁸⁰ Ifølge Marx kan den politiske økonomiens teorier dermed anses som rasjonelle når de gjenspeiler objektets (altså den kapitalistiske økonomien) logiske konstitusjon. I lys av denne vitenskapsfilosofiske grunnholdningen blir det forståelig hvorfor Marx' i *Theorien* var opptatt av hvordan nettopp merverdien hadde blitt forstått opp igjennom historien. For Marx' var teorien om hvordan merverdien oppstår i produksjonsprosessen nøkkelen til å forstå hvordan kapitalen og kapitalismen fungerer. En historisk undersøkelse av hvordan teoriene om merverdi utvikles, er samtidig en historisk undersøkelse av hvordan samfunnet gradvis kommer til forståelse av seg selv.

Marx forestilling om vitenskapelig rasjonalitet tar utgangspunkt i nødvendigheten av enhet mellom objekt og metode. Dette innebærer at den vitenskapelige utviklingen ikke kan være utelukkende intellektuelt betinget: Marx beskrev vitenskapshistorien som dobbelt betinget. På den ene siden drives den vitenskapelige utviklingen fremover av identifisering av teoretiske motsetninger og påfølgende konstruksjon av nye og bedre teorier. Men i motsetning til i for eksempel naturvitenskap er samfunns- og humanvitenskapens objekt grunnleggende refleksivt og historisk. Den vitenskapelige utviklingen knyttes dermed nødvendigvis til den historiske utviklingsprosessen. Som Torrance viser beskriver Marx vitenskapens doble betingethet i et språk influert av Hegels dialektikk. «He said that social theory advances as its theoretical contradictions are discovered, and better theories put in their place; but that their discovery depends on the developement of the 'real contradictions' in society which they reflect.»¹⁸¹ Identifiseringen av teoretiske motsetninger forutsetter altså utviklingen av reelle sosiale motsetninger. Her formulerer Marx hovedlinjene i hva som ligger i dette.

---

¹⁸⁰ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3*, Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/3.3. Berlin: Dietz Verlag, 1978. 816. Se også side 84 I denne oppgaven.

¹⁸¹ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 369

Da ja die Entwicklung der politischen Ökonomie und des aus ihr selbst erzeugten Gegensatzes Schritt hält mit der realen Entwicklung der in der kapitalistischen Produktion enthaltenen gesellschaftlichen Gegensätze und Klassenkämpfe. ... In demselben Maß, wie die Ökonomie in die Tiefe geht, stellt sie nicht nur selbst Gegensätze dar, sondern tritt ihr ihr Gegensatz als solcher gegenüber, gleichzeitig mit der Entwicklung der realen Gegensätze im ökonomischen Leben der Gesellschaft.¹⁸²

Marx' teori om vitenskapelig rasjonalitet berører her et sentralt erkjennelsesteoretisk problem i den politiske økonomien: objektets ustabilitet. I naturvitenskapen er studieobjektet (dyr, planter, kjemiske prosesser etc.) stabilt (i alle fall fra et ikke-naturhistorisk perspektiv). Vitenskapelig utvikling innen disse feltene går dermed nødvendigvis ut på at man opparbeider seg mer kunnskap om det samme objektet. Den vitenskapelige prosessen er i det store og hele intellektuelt betinget. I humaniora og samfunnsvitenskapen er derimot objektet fundamentalt ustabilt og i kontinuerlig endring. Den intellektuelle forståelsen av fenomenet er dermed knyttet til fenomenets utviklingsprosess.

Marx var ikke fremmed for ideen om kapitalismen som et dynamisk objekt. Som blant annet Marshall Berman har påpekt, er det påfallende hvordan Marx hyller kapitalismen som en progressiv og til og med revolusjonerende verdenshistorisk kraft.¹⁸³ Denne hyllesten formuleres klartest i *Das Manifest* hvor Marx skriver at «først borgerskapet har vist hva menneskelig virksomhet kan få i stand»¹⁸⁴ I motsetning til tidligere historiske epoker karakteriseres moderniteten av kontinuerlig revolusjonering av samfunnsrelasjonene. Som Marx skriver i *Das Manifest*: «Alles Ständische und Stehende verdampft.»¹⁸⁵

I likhet med Hegel anså ikke Marx sannheten som noe som foreligger, men som en historisk realiserbar størrelse. Sannheten var ifølge Hegel en helhet som fullendes i sin utvikling: «...die Sache ist nicht in ihrem Zwecke erschöpft, sondern in ihrer Ausführung, noch ist das Resultat das wirkliche Ganze, sondern es zusammen mit seinem Werden.»¹⁸⁶ Erkjennelse betinges av totalitetens fullendte utvikling, eller sagt på en annen måte: Den historiske prosessen må være fullendt før sannheten om en historisk epoke kan oppnås, «... die Eule der

---

¹⁸² Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 4*, Marx Engels Gesamtausgabe, bind II/3.4. Berlin: Dietz Verlag, 1979. 1499

¹⁸³ Marshall Berman, *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience Of Modernity*. London: Verso, 1982. 92

¹⁸⁴ «Erst sie hat bewiesen, was die Tätigkeit der Menschen zustande bringen kann.»: Karl Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei* vol. Marx-Engels-Werke, bind 4.6. Berlin: Dietz Verlag, 1972. 465

¹⁸⁵ Ibid. 465

¹⁸⁶ Hegel, *Phänomenologie des Geistes*. 6

Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.»¹⁸⁷ I forlengelse av temporaliseringen av ontologien, følger altså en temporalisering av mulighetsbetingelsene for vitenskapelig erkjennelse. Marx teorier om vitenskapelig utvikling synes i stor grad å bero på en lignende struktur. Marx' vitenskapshistorie er en nettopp en historie om avdekkelsen av en historisk realiserbar sannhet: Merverdiens *rene form* kan kun gripes under bestemte historiske forhold, nærmere bestemt først under kapitalens reelle subsumpsjon. Først når kapitalen er reist på et adekvat teknologisk nivå har den kommet på høyde med sitt begrep.¹⁸⁸

Teorien om samfunnsvitenskapens ustabile studieobjekt aktualiseres i neste instans i den rasjonelle rekonstruksjonen av vitenskapshistorien. Når Marx i *Theorien* gjør rede for de forskjellige skolenens teorier om merverdien, forklares ikke avvikene dem imellom som kun forårsaket av individuelle faktorer eller vitenskapelige feiltagelser. Slike forklaringer er riktignok også tilstede, men Marx' hovedanliggende i *Theorien* er å forklare den politiske økonomiens vitenskapelig utvikling som forbundet med utviklingen av den økonomiske virkeligheten. Forskjellen mellom teoriene om merverdi forklares dermed først og fremst som uttrykk for en endring i merverdiens manifestasjon i økonomien: Det forstås som et uttrykk for at teoriens objekt har endret karakter. Marx' gjør rede for dette allerede på første side av *Theorien*:

Sämtliche Ökonomen teilen den Fehler, daß sie den Mehrwert nicht rein als solchen betrachten, sondern in den besondern Formen von Profit und Rente. Welche nothwendigen theoretischen Irrth'umer hieraus entspringen mußten, wird sich weiter zeigen in Kapitel III, wo die sehr verwandelte Form, die der Mehrwert als profit annimmt, analysirt wird.¹⁸⁹

Den borgerlige økonomien kritiseres for ikke å kjenne merverdiens rene form, men kun dets historisk konkrete manifestasjon. Med merverdiens rene form sikter Marx til de økonomiske relasjonene som ligger til grunn for produksjonen av merverdi. Merverdiens form knyttes dermed til hva jeg tidligere i oppaven omtalte som kapitalismen som *sosiale form*. Det er her snakk om grunnleggende økonomiske relasjoner. Merverdien manifesterer seg imidlertid på forskjellige måter avhengig av hvilket produkt og hvilken sfære av økonomien det oppstår i. I jordbruket fremtrer den som grunnrente og i industrien som profitt, men begge er oppstått på

---

¹⁸⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. 14

¹⁸⁸ Se side 54 i denne oppgaven.

¹⁸⁹ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*. Teil 2, Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/3.2. 333

grunnlag av de samme produksjonsrelasjonene og er dermed essensielt det samme: merverdi. Når fremtredelsesformen endres, makter imidlertid ikke den borgerlige økonomien å forklare dette på en adekvat måte da de mangler et begrep om merverdiens rene form. Teorien om merverdiens forskjellige fremtredelsesformer gjør det mulig for Marx å etablere en rasjonell sammenheng mellom forskjellige teorier som oppstår i forskjellige historiske, økonomiske og geografiske kontekster.

Empiri og rasjonalisme

Marx' teorier om den vitenskapelige erkjennelsen inngår i en lang filosofisk tradisjon som anser tenkningen som å stå i en kamp mot barrierer som hindrer erkjennelse av virkeligheten. Mens Marx i *Die deutsche Ideologie* ser ut til å legge til grunn en hovedsakelig empirisk fundert ideologikritikk, ser man i de senere arbeidene, *Theorien* inkludert, at motiver fra rasjonalismen i større grad gjør seg gjeldende. Hvor det tidligere var aktørenes egne illusjoner og vrangforestillinger – altså subjektive barrierer til erkjennelsen som ble kritisert, introduserer Marx i de senere arbeidene et mer rasjonalistisk orientert perspektiv. De borgerlige økonomenes feilaktige oppfatninger var ikke forårsaket av subjektive illusjoner, men av forhold ved den sosiale virkeligheten selv. Det borgerlige samfunns ugjennomsiktige fremtredelsesform beskrives her som forårsaket av en høyst objektiv barriere: vareformen.¹⁹⁰ Denne barrieren må forseres intellektuelt, men dette betyr ikke at Marx forlot empirien: Han hadde fremdeles som mål å etablere en kritisk og empirisk fundert samfunnsforskning, men empirien kan i her sies å ha en annen funksjon enn tidligere. Marx' teori om vitenskapelig interne utvikling tar form som en særegen kombinasjon av disse perspektivene.

Marx fremstår enkelte steder som empiriker i den forstand at han anser vitenskapelig utvikling som drevet av nye empiriske oppdagelser snarere enn av nye teoridannelser. I *1844-manuskriptene* skriver han følgende: «Wir gehen von einem nationalökonomischen, gegenwärtigen Faktum aus. Der Arbeiten wird um so ärmer, je mehr Reichtum er produziert, je mehr seine Produktion an Macht und Umfang zunimmt.»¹⁹¹ Det er her et empirisk faktum som ligger til grunn for bruddet med det eksisterende økonomiske paradigmet, ikke et teoretisk prinsipp. Det hefter imidlertid et problem ved dette perspektivet: hvordan kan faktabasert observasjon lede til teoretisk erkjennelse i et samfunn hvis fremtredelsesform er

---

¹⁹⁰ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 38

¹⁹¹ Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*. Marx-Engels-Werke, Ergänzungsband 1. Berlin: Dietz Verlag, 1968. 511

systematisk villedende? Teorien om varefetisjisme viser hvordan tilsynelatende trivielle ting (som varer) ved nærmere undersøkelse viser seg å romme komplekse metafysiske forhold («... voll metaphysischer Spitzfindigkeit und theologischer Mucken»¹⁹²). Hva det kommer an på er å komme forbi dette første empiriske blikket. Torrance viser hvordan den ovennevnte og andre lignende påstander ikke bør forstås som et uttrykk for at Marx anså vitenskapelig utvikling som bestående av stadig nye empiriske oppdagelser, men som å inngå i en mer kompleks vitenskapshistorisk teori.¹⁹³ Empiri og nye oppdagelser spiller i denne sammenhengen en sentral, men begrenset rolle, skriver Torrance. Hva som ser ut til å være en appell til fakta, i det overnevnte og i andre tilfeller, er i virkeligheten teoretiske fortolkninger av utvalgte faktabaserte generaliseringer. «Their function is not to correct theory by observation, but to point to critical starting-points for constructing better theoretical models of real systems.»¹⁹⁴ Hensikten med å trekke frem observasjonen av det omvendt proporsjonelle forholdet mellom arbeiderklassens inntekt og den nasjonale rikdommen var at den stred mot den klassiske politiske økonomiens prediksjoner. Observasjonen bidro til å styrke plausibiliteten til en teori om at lønnsarbeidet var ufritt, og skapte slik et behov for en ny og bedre teori. Dette er empiriens primære funksjon i Marx' syn på vitenskapelig utvikling, ifølge Torrance. Eksisterende teorier kan demonstreres som inadekvate gjennom å peke på empiriske data som falsifiserer deres prediksjoner.

Men gitt det borgerlige samfunnets ugjennomsiktige fremtredelsesform begrenses empiriens funksjon som verktøy for teoretisk erkjennelse. Det er her motiver fra rasjonalismen gjør seg gjeldende i Marx' vitenskapsteori. Etter den innledende identifiseringen av teoretiske motsetninger, må disse motsetningene forklares rasjonelt. Jeg har hittil beskrevet Marx' vitenskapshistorie som en *rasjonell rekonstruksjon*. Dette begrepet betegner imidlertid også en annen teori hos Jürgen Habermas. Mens den rasjonelle rekonstruksjonen for Lakatos er en vitenskapshistorisk meta-teori for vurdering og systematisering av forskjellige vitenskapshistoriske fortellinger, betegner begrepet for Habermas en filosofisk metode for fortolkningen av virkeligheten¹⁹⁵ Rasjonell rekonstruksjon som vitenskapelig metode går ut på artikulering og systematisering av visse fenomeners nødvendige, men underliggende forutsetninger. Det er en metode for å forklare og vise underliggende strukturer som gir opphav til og muliggjør forskjellige handlinger og andre symbolsk og språklig pre-

---

¹⁹² Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.* 70

¹⁹³ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas.* 362

¹⁹⁴ Ibid. 363

¹⁹⁵ Karl-Otto Apel, *Hermeneutik und Ideologiekritik.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971. 151

strukturerte virkeligheter. Jeg mener at Marx' vitenskapelige metode kan i stor grad sies å dele denne strukturen. I Marx' politiske økonomi aktualiseres den rasjonelle rekonstruksjonen blant annet gjennom å forklare motsetningsforhold i sirkulasjonssfæren (bytte mellom arbeid og kapital som et ikke-ekvivalent bytte) ved å vise hvordan de er betinget av forhold i produksjonen (arbeidskraft som en vare som produserer mer verdi enn den koster å opprettholde). Men der tradisjonell rasjonalisme setter sin lit til fornuften alene, mente Marx som nevnt at denne tilnærmingen medførte en fare for metodologisk formalisme. Metoden må i hvert tilfelle tilpasses objektets logiske konstitusjon.

Oppsummering

Disse intellektuelle og historiske forutsetningene kan sies å utgjøre grunnstrukturen i Marx' rasjonelle rekonstruksjon av vitenskapshistorien slik den fremstilles i *Theorien*.

Utgangspunktet for vitenskapshistorien er forestillingen om at det borgerlige samfunn er av en karakter som produserer en feilaktig fremstilling av seg selv. Erkjennelsen av de reelle samfunnsmessige relasjonene må dermed foregå indirekte gjennom fortolkning (i motsetning til et (tenkt) fritt samfunn hvor se sosiale relasjonene er transparente). Vitenskapelig utvikling drives på den ene siden av at teoretiske motsetninger og motsetninger mellom teori og praksis identifiseres. Med dette etableres et behov for teori som bedre kan forklare disse motsetningene rasjonelt. Dette er vitenskapshistoriens intellektuelle side. På den annen side har den politiske økonomien å gjøre med et grunnleggende dynamisk og historisk objekt. Den vitenskapelige utviklingen betinges derfor samtidig av en objektiv faktor.

4.2 Historien til den politiske økonomi

Som nevnt er samfunnsøkonomiens objekt grunnleggende historisk. Den politiske økonomien ble ikke til ved at den borgerlige produksjonsmåten på et tidspunkt ble «oppdaget» (slik som naturvitenskapelige fenomener oppdages), den vokste ifølge Marx frem som en konsekvens av at de tradisjonelle samfunnsrelasjonene gradvis ble tilpasset og erstattet av en kapitalistisk økonomi. At fremveksten av den politiske økonomi sammenfaller med fremveksten av kapitalismen er for Marx dermed ingen tilfeldighet. Mens økonomisk aktivitet i før-moderne samfunn ble innordnet under mer religiøse og tradisjonelle kunnskapsformer, er moderne politisk økonomi reist på et sekulært fundament og influert av moderne naturvitenskap.

Overgangen til det nye begreplige rammeverket muligjgjøres ifølge Marx av vareformen. Torrance utdyper hva som ligger i dette:

From a broader perspective, Marx's theory of reification and commodity fetishism yields a twofold conclusion about the emergence of economics. To be sure, the surface appearance of market society generated illusions that vitiated these early theories. But it also invited scientific study in the first place, by making economic behaviour assimilable to the naturalistic world-view encouraged by the revolution in natural science. Reification gave economic relations an impersonal, objective and quantitative character, external to individuals, which suggested they could properly be studied by the same methods as facts of nature.¹⁹⁶

Vareformen beskrives her som mulighetsbetingelsen for innordningen av økonomisk aktivitet under et nytt kunnskapsparadigme, og dermed for frigjøringen av økonomien fra den religiøse og føydale verdensanskuelsen det tidligere falt inn under. Torrance viser også at tingliggjøringen av sosiale relasjoner innebar at penger og kapital fremstod i den sosiale bevisstheten som materielle objekter som kunne *brukes*. Dette nytteperspektivet formuleres fremfor alt i utilitarismen, som for Marx representerte en tilsvarende forutsetning for utviklingen av politisk økonomi som cartesiansk metafysikk hadde vært det for fysikk og fysiologi.¹⁹⁷

Merkantilismen

Merkantilistene var de første til å forlate den tradisjonelle hierarkiske samfunnsmodellen fra føydaltiden, og i stedet studere politisk økonomi med utgangspunkt i en markedsorientert modell. Dette representerte i følge Marx «den første teoretiske behandling av den moderne produksjonsmåten».¹⁹⁸ De forskjellige formene for merkantilisme defineres ved at de har sirkulasjonssfæren som orienteringspunkt for sine økonomiske teorier, og at de anså penger som den eneste formen for rikdom. De antok også, ifølge Marx med riktighet, at å tjene penger («den ewigen Schatz zu bilden, den weder Motten noch Rost fressen.»¹⁹⁹) var det egentlige mål i borgerlige samfunn. Marx skiller mellom to varianter av merkantilismen, en mer og en mindre utviklet.²⁰⁰ Den mindre utviklede varianten tok utgangspunkt i en

---

¹⁹⁶ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 375

¹⁹⁷ Ibid. 375

¹⁹⁸ Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Dritter Band*. Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/15. Berlin: Akademie Verlag, 2004. 329

¹⁹⁹ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Marx-Engels-Werke, bind 13. Berlin: Dietz Verlag, 1971.

133

²⁰⁰ Elster, *Making Sense of Marx*. 494

observasjon om at penger tilsynelatende genererer penger uten noen form for mellomledd. Dette kan oppsummeres i formen P – P (penger skaper penger). Ifølge denne modellen oppsto merverdi gjennom salg av varen over dens verdi på markedet. Marx kalte denne varianten av merkantilisme «der isoliert festgehaltenen Form des Merkantilsystems.»²⁰¹ Den andre og mer utviklede formen for merkantilisme formuleres av den britiske økonomen Sir James Steuart (1730 – 1780), som formulerte den mest komplette og systematiske økonomiske teorien fra et merkantilistisk perspektiv. Der hvor de andre merkantilistene synes å tro at salget av varen over sin reelle verdi produserer *merverdi*, altså ny verdi, hevder Steuart at dette kun innebærer en forflytning av allerede eksisterende verdi. Han etablerer med dette et skille mellom *positiv* profitt og *relative* profitt: «*Positive profit*, implies no loss to any body; it results from an *augmentation* of labour, industry, or ingenuity, ... *Relative profit*, is what implies a loss to some body; it marks a vibration of the balance of wealth between parties, but implies *no addition to the general stock*.»²⁰² Markedsprisen forstås av Steuart ikke som en enhetlig størrelse, men som en kombinasjon av to forskjellige elementer: varens reelle verdi og salgsverdien. Differensen mellom disse utgjør henholdsvis tap eller profitt. «Der Gewinn auf der einen Seite schließt hier immer Verlust auf der andren ein.»²⁰³ I henhold til Steuart skapes det ingen merverdi, og markedet anses snarere som åsted for en «vibration of the balance of wealth between parties.»²⁰⁴ Denne oppdagelsen gjør det mulig for Steuart å hevde at profitten oppstår i varesirkulasjonen, og ikke er en egenskap som hefter ved pengene selv. I stedet for den naive formen P – P, uttrykte Steuart den mer utviklede formen P – V – P (penger – vare – penger).²⁰⁵ Penger avler ikke penger, profitten stammer fra en forflytning av penger på markedet.

Dette er ifølge Marx anser merkantilismens vitenskapelige bidrag til den politiske økonomi. De tidligere merkantilistene forholdt seg ukritisk til fenomenet (markedsprisen) og antok at denne var identisk med tingens essens (produktets reelle verdi). Profitt ble dermed forstått som en mystisk egenskap ved pengeformen selv (penger som skaper penger). Steuart derimot, forlot tanken om verdiens umiddelbare fremtredelsesform i markedsprisen og forstod den som en kombinasjon av flere motstridende elementer (positiv og relativ profitt), og kommer slik

---

²⁰¹ Karl Marx, *Das kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Zweiter Band*, vol. 24, Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA) (Berlin: Dietz Verlag, 1963). 73

²⁰² Sir James Steuart, *Principles of Political Economy, vol 1*, sitert i Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2*. 333

²⁰³ Ibid. 334

²⁰⁴ Ibid. 334

²⁰⁵ Marx, *Das kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Zweiter Band*. 67; Elster, *Making Sense of Marx*. 495

nærmere en rasjonell forståelse av fenomenet. «In dieser Beziehung ist also Stuart der rationelle Ausdruck des Monetar- und Mercantilsystems.»²⁰⁶ Denne oppdagelsen åpner igjen for en mer inngående analyse av kapitalen og den borgerlige produksjon.

Merkantilismens feilslutninger føres av Marx tilbake til én underliggende feil. «Alle Illusionen des Monetarsystems stammen daher, daß dem Geld nicht angesehen wird, daß es ein gesellschaftliches Produktionsverhältnis darstellt, aber in der Form eines Naturdings von bestimmten Eigenschaften.»²⁰⁷ Marx avfeier imidlertid ikke denne tendensen som et utslag av slett vitenskapelig arbeid, men forstår den i lys av forhold vedrørende merkantilismens historiske kontekst. Merkantilismen var den dominerende økonomiske doktrinen i vest-Europa fra 1500-tallet og frem til sent 1700-tall. For merkantilistene var kontrasten mellom føydale og kapitalistiske strukturer en kontrast mellom en føydal produksjonssfære og en begrenset kapitalistisk handelssfære. Produksjonen var fremdeles primært unndratt markedet og produktene ble følgelig ikke byttet i penger, men konsumert av produsentene selv. Som følge av dette fremsto verdien og merverdien som uavhengig produksjonen og produktene. Som Rubin her skriver: «... exchange value, in the perceptions of the mercantilists, lay not in the products themselves, but in *money*»²⁰⁸ Markedet eksisterte primært som internasjonal handel mellom nasjonene og mellom nasjonene og koloniene. Borgerskapet var på denne tiden et handelsborgerskap og kapitalen eksisterte primært som handelskapital.²⁰⁹ Det er ifølge Marx disse forutsetningene som ligger til grunn for merkantilismens ensidige fokus på sirkulasjonssfæren:

Die erste theoretische Behandlung der modernen Produktionsweise - das Merkantilsystem - ging notwendig aus von den oberflächlichen Phänomenen des Zirkulationsprozesses, wie sie in der Bewegung des Handelskapitals verselbständigt sind, und griff daher nur den Schein auf. Teils weil das Handelskapital die erste freie Existenzweise des Kapitals überhaupt ist. Teils wegen des überwiegenden Einflusses, den es in der ersten Umwälzungsperiode der feudalen Produktion, der Entstehungsperiode der modernen Produktion ausübt.²¹⁰

Merkantilismens begrensede innsikt i økonomiske strukturer var i overensstemmelse med den borgerlige produksjonens utviklingsfase i den tidlige moderniteten. Stuarts teorier, til tross for deres underutviklede form, representerte som sådan den mest sofistikerte forståelsen av

---

²⁰⁶ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2.* 337

²⁰⁷ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, MEW 13. Berlin: Dietz, 1971. 22

²⁰⁸ Rubin, *A History of Economic Thought.* 55

²⁰⁹ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas.* 373

²¹⁰ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Dritter Band.* 329

kapitalen innad den sosiale og teoretiske virkeligheten han befant seg i. Videre teoretisk utvikling fordret videre historisk utvikling.

Fysiokratene

Det neste vitenskapelige gjennombruddet kom med fysiokratene. Fysiokratenes ideer ble utviklet i Frankrike av fremfor alt Francois Quesnay (1694 – 1774) og Anne-Robert-Jacques Turgot (1727 – 1781), og hadde sin storhetstid i siste halvdel av 1700-tallet. Sammen med Smith og Ricardo tilhørte de den lille gruppen økonomer som Marx virkelig respekterte. «Die Analyse des Kapitals, innerhalb des bürgerlichen Horizonts, gehört wesentlich den Physiokraten. Dies Verdienst ist es, das sie zu den eigentlichen Vätern der modernen Ökonomie macht.»²¹¹ Merkantilismen var kanskje det første forsøket på å forstå økonomisk aktivitet i et moderne og sekulært perspektiv, men det snevre fokuset på kapitalens umiddelbare fremtredelsesform i sirkulasjonssfæren representerte ifølge Marx ikke en genuint vitenskapelig analyse. «Die wirkliche Wissenschaft der modernen Ökonomie beginnt erst, wo die theoretische Betrachtung vom Zirkulationsprozeß zum Produktionsprozeß übergeht.»²¹² Denne teoretiske overgangen fra sirkulasjonssfæren til produksjonssfæren ble foretatt av fysiokratene. I likhet med Steuart mente fysiokratene at profitt fra industrien og fra kommersiell virksomhet stammet fra sirkulasjonen, og at den ikke innebar produksjon av merverdi, kun *profit upon alienation*. Imidlertid mente de at det faktisk ble produsert merverdi i samfunnet, nærmere bestemt i landbruket. De var dermed de første til å knytte merverdien opp til produksjonen, og skilte på bakgrunn av dette mellom de «sterile» klassene som var involvert i handel og industri, og de produktive klassene som var involvert i jordbruk. Grunnrenten anses i forlengelsen av dette som den eneste relle formen for merverdi, mens industriell profitt og kommersiell profitt kun anses som avledninger av denne: «Industrieller Profit und Geldzins sind nur verschiende Rubriken, worin sich die Grundrente vertheilt und zu bestimmten Theilen aus der Hand der Grundeigenthümer in die Hand anderer Klassen übergeht.»²¹³

Selv om Marx krediterer fysiokratene for å ha foretatt den første vitenskapelige analysen av kapitalen, kritiserer han dem for å naturalisere kategorier som han anser som grunnleggende

---

²¹¹ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil*, Marx Engels Werke 26.1. Berlin: Dietz Verlag 1973.

12

²¹² Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Dritter Band*. 329

²¹³ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2*. 343

sosiale. Kapitalen lokaliseres riktignok i produksjonen, men som en ansamling materielle produkter, naturgjenstander, dyr og planter, snarere enn som merarbeid. Merverdien forstås som identisk med dens materielle bærere, og fremstår dermed som en «gave fra naturen».²¹⁴ Fysiokratenes teorier er derfor fundert i en naiv form for materialisme.

Ihre Darstellungsweise ist natürlich notwendig bestimmt durch ihre allgemeine Auffassung von der Natur des Werths, der bei ihnen nicht eine bestimmte gesellschaftliche Daseinsweise der menschlichen Tätigkeit (Arbeit) ist, sondern aus Stoff besteht aus Erde, Natur und den verschiedenen Modificationen dieses Stoffs.²¹⁵

Det dominerende motivet i Marx' redegjørelse for de historiske og sosiale forutsetningene for fysiokratenes teorier er fysiokratenes klasses tilhørighet og økonomiske kontekst. Mens merkantilismen reflekterte et kommersielt perspektiv i relativ isolasjon fra produksjonen, reflekterte fysiokratenes teorier en relativt isolert og ukommersialisert del av produksjonen: det føydale jordbruket. Fysiokratenes teorier fremstår dermed som «eine bürgerliche Reproduction des Feudalsystems.»²¹⁶ Likevel krediteres fysiokratene for å artikulere det borgerlige samfunns underliggende relasjoner. Marx fører denne motsetningen tilbake til kapitalens historiske utviklingsfase.

Es entspricht dieß also der bürgerlichen Gesellschaft in der Epoche, worin sie aus dem Feudalwesen herausbricht. Der Ausgangspunkt ist daher in Frankreich, in einem vorherrschend ackerbauenden Land, nicht in England, einem vorherrschend industriellen, commerziellen und seefahrenden Land.²¹⁷

Marx' tendens til å etablere en motsetning mellom historiske aktørers selvforståelse og deres teories historiske funksjon blir svært tydelig i hans behandling av fysiokratene. Han påpeker blant annet at Quesnay var en erklært tilhenger av det absolutte monarkiet, samtidig som de praktiske implikasjonene av teoriene hans fremmet borgerlig produksjon.²¹⁸ Ifølge Marx utviklet Quesnay dermed en teori i overensstemmelse med de økonomiske prosessene som i siste instans ville undergrave hans egne klasses økonomiske posisjon. Motsetningen blir spesielt tydelig med Turgot: «Turgot selbst der radicale Bourgeoisminister, der die französische Revolution einleitet. Mit all ehrem falschen feudalen Schein die Physiokraten Hand in Hand arbeited mit den Encyclopädisten!»²¹⁹ Kun med de senere fysiokratene

---

²¹⁴ Ibid. 346

²¹⁵ Ibid. 341

²¹⁶ Ibid. 345

²¹⁷ Ibid. 345

²¹⁸ Ibid. 360

²¹⁹ Ibid. 361

tydeliggjøres motsetningen mellom fysiokratisk teori og føydal produksjon. De konkrete politiske implikasjonene av fysiokratenes teorier beskrives videre som direkte ødeleggende for føydalsamfunnet. «Daher auch in den Konsequenzen, die die Physiokraten selbst ziehn, die scheinbare Verherrlichung des Grundeigentums in ökonomische Verneinung und Bestätigung der capitalistischen Production umschlägt.»²²⁰ Som følge av forestillingen om jordbruket som den eneste sektoren som produserte merverdi, gikk fysiokratene inn for skattefritak på all annen virksomhet ettersom det i realiteten ville være beskatning på den samme merverdien, ikke på dens kilde, men på dens forgreninger i industrien eller handelen. Skattefritak og *laissez faire*-politikk ble dermed paradoksalt nok forsvart i det føydale aristokratiets navn. «Und grade diese Schule durch das laissez faire, laissez aller wirft den Colbertismus um, überhaupt alle Einmischung der Regierung in das Treiben der bürgerlichen Gesellschaft.»²²¹

Spørsmålet er hvordan Marx forklarer denne fundamentale motsetningen mellom aristokratiets egen virkelighetserfaring og de politiske implikasjonene av deres teorier. Elster hevder at Marx forsøker å forklare fysiokratiets ideer i lys av deres progressive historiske funksjon, ved å hevde at de hadde bestemte ideer *fordi* disse fremmet kapitalen: «I suggest that we are dealing with a functional explanation of purest water. Marx is arguing that the physiocrat doctrine owed its existence to its progressive historical function, in paving the way for the bourgeoisie.»²²² Spørsmålet er om det virkelig er dette Marx mener. Torrance hevder på sin side at Marx ved nærmere undersøkelse viser seg å gi en funksjonell forklaring på teoriens *appell*, og ikke deres eksistens: «But when Marx's language is unscrambled, he seems to present a functional explanation of the doctrine's appeal ..., but an intentional and causal explanation of its emergence and development.»²²³ Dette er etter min mening en fruktbar nyansering. Jeg mener at det i teksten lar seg gjøre å skille mellom på den ene siden hvorfor disse ideene appellerte til fysiokratene og på den andre siden hvordan disse ideene oppstod. Fysiokratenes forsvar av skattefritak på profitt som ikke stammet fra jordbruk og støtte til *laissez faire*-politikk kan her tjene som eksempel. At fysiokratene gikk inn for dette var som nevnt paradoksalt da det føydale aristokratiet (som fysiokratiet angivelig representerte) sitt økonomiske grunnlag ville rammes av en slik politikk. Hva fysiokratene anså som et argument for beskatning av merverdiens ene kilde, var i realiteten en beskatning kun på deres

---

²²⁰ Ibid. 347

²²¹ Ibid. 361

²²² Elster, *Making Sense of Marx*. 499

²²³ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 379

egen merverdi. Beskriver Marx den fysiokratiske doktrinens opphav med referanse til dens gunstige virkninger for borgerskapet? Jeg mener at dette ikke er tilfelle. Forsvaret av skattelette og *laissez faire*-politikk følger logisk av fysiokratenes forståelse av merverdien. Deres forståelse av merverdien beskrives av Marx som forankret i den føydale økonomiens fremtredelsesform. Mens forskjellen mellom arbeidskraftens verdi og den verdi den produserer (altså merverdiens kilde) i manufakturen og industrien er formidlet av kjøp og salg, er den i jordbruket umiddelbart observerbar, hevder Marx: Bonden konsumerer mindre livsmidler enn han produserer. For en landlig aristokrat i Frankrike på 1700-tallet fremstår med andre ord økonomiens umiddelbare fremtreden som identisk med dens essens. Valoriseringsprosessen kan dermed forstås uten utviklede begreper om verdi og arbeid da den bokstavelig talt ligger oppe i dagen.²²⁴ For fysiokratene *fremstår* dermed jordbruket som den eneste produktive sektoren: «Die Agriculturarbeit ist den Physiokraten daher die einzige *productive Arbeit*, weil die einzige Arbeit, die einen *Mehrwert* schafft und die *Grundrente* ist die einzige *Form des Mehrwerts*, die sie kennen.»²²⁵ Dette argumentet utvikles uten referanse til fysiokratenes funksjon i kapitalens historiske utviklingsprosess. På den andre siden beskrives disse ideenes aristokratiske *appell* som naturlig til tross for deres undergravende implikasjoner, ettersom de tingliggjorte relasjonene gir kapitalen et føydalt skinn.

Man begreift zugleich, wie der feudale Schein dieses Systems, ganz wie der aristokratische Ton der Aufklärung, eine Masse von feudalen Herren zu Schwärmern für ein System Verbreitern eines System machen mußte, das wesentlich das bürgerliche Productionssystem auf den Ruinen des feudalen proclamirte. ²²⁶

Den fysiokratiske doktrinens appell kan forklares med referanse til hva Elster kalte *filtermodellen* som jeg gjorde rede for tidligere i oppgaven. Elster beskrev denne på følgende måte: «Metaphorically speaking, the class shops around for ideological spokesmen until they find someone who has both sufficient prestige among other men of ideas and views sufficiently close to the interest of their class.»²²⁷ I dette tilfellet kan man imidlertid tilføye at fysiokratene aksepterte disse ideene fordi de *trodde* at de tjente deres interesser, men tok feil. I tillegg til en funksjonell forklaring på teoriens appell presenterer Marx også en kontekstuell

---

²²⁴ «In der Agricultur zeigt er sic hunmittelbar im Ueberscuß der producirten Gebrauchswerthe, kann also ohne Analyse des Werths überhaupt, ohne klares Verstandniß von der Natur des Werths begriffen werden.» Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2.* 342

²²⁵ Ibid, 342

²²⁶ Ibid. 348

²²⁷ Elster, *Making Sense of Marx.* 471

lesning av fysiokratiets ideer. Han hevder at fysiokratene uvitende inngår i en større historisk utviklingsprosess, men ikke at denne prosessens mål (i den grad den har noe mål) er ikke nødvendigvis teoriens årsak. Slikt sett er det etter min mening misvisende å fremheve funksjonalistiske årsaksforklaringer som grunnleggende for Marx' vitenskapshistorie.

Klassisk politisk økonomi

Mens merkantilismen og fysiokratene for Marx var den borgerlige politiske økonomiens første representanter, representerte Adam Smith (1723 – 1790) og fremfor alt David Ricardo (1772 – 1823) dens definitive storhetstid. Marx anlegger en annen tone i kritikken av den klassiske politiske økonomien enn i kritikken av tidligere økonomer. I motsetning til merkantilismen og fysiokratene, anses Smith og Ricardo langt på vei som mer jevnbyrdige diskusjonspartnere. Deres teorier kan i større grad diskuteres og kritiseres i seg selv, uten å føres tilbake til sosiale opphav. Dette innebærer, som Elster påpeker, at det han skriver om klassisk politisk økonomi er mer internkritisk enn det er kunnskapssosiologisk.²²⁸ Allikevel mener jeg det er tydelig at Marx også her opererer med et tydelig kunnskapssosiologisk rammeverk for kritikken. Dette gjør seg spesielt gjeldende i den systematiske historiske kontekstualiseringen av argumentene.

Marx mente at den politiske økonomien med Smith langt på vei hadde fått bukt med perspektivproblematikken som ennå klebet ved merkantilistene og fysiokratenes teorier. «Die politische Oekonomie hatte in A. Smith sich zu einer gewissen Totalität entwickelt, gewissermaassen das Terrain, das sie umfaßt, abgeschlossen.»²²⁹ Ved å ta utgangspunkt i fysiokratenes teorier om produktivitet og overføre dem til en britisk (og dermed kommersiell) kontekst, utvidet han den politiske økonomiens gyldighetsområde til å favne både markeds- og produksjonssfæren, og åpnet med dette for å forstå sirkulasjonen i lys av hva som foregår i produksjonen.²³⁰ Arbeidsverditeorien er det sentrale begrepet som binder disse sfærene sammen. I motsetning til fysiokratene som forstod jordbruket som merverdiens kilde, og derfor antok at arbeidets bruksverdi å ligge grunn for verdi overhodet, løsrev Smith verdien fra arbeidets bestemte form, og anså det som konstituert av arbeidets abstrakte *kvantitet*. «Bei A. Smith aber ist es die allgemein gesellschaftliche Arbeit, ganz gleichgültig, in welchen Gebrauchswerten sie sich darstelle, die bloße Quantität notwendiger Arbeit, die den Wert

---

²²⁸ Elster, *Making Sense of Marx*. 494

²²⁹ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*. Teil 3. 816

²³⁰ Torrance, *Karl Marx's theory of ideas*. 380

schafft.»²³¹ Fysiokratene kunne utforske merverdien i jordbruket fordi det er tydeligst nettopp der: bonden forbruker mindre enn han produserer. I manufakturen, som den produksjonsformen Smith forhold seg til, er merverdien derimot skjult. I motsetning til bonden produserer ikke arbeideren livsmidlene direkte, prosessen er mediert av det kapitalistiske lønssystemet og varesirkulasjonen. Som Pilling skriver, er Smiths abstrakte verdibegrep - et begrep som fysiokratene manglet - et uttrykk for produksjonens indirekte og medierte form under kapitalismen. Det samme gjelder for merverdien. Så lenge merverdien var et overskudd av bruksverdier var et abstrakt begrep om dets natur verken nødvendig eller mulig. Det er nettopp det *abstrakte* verdi- og merverdibegrepet som var Smiths viktigste bidrag til den politiske økonomien.²³²

Smith var den som formulerte teorien om verdien og merverdiens abstraksjoner, men ifølge Marx hadde Smiths teori om merverdi en sentral mangel. Både Smith og Marx aksepterte det grunnleggende premisset om at markedet ansees som åsted for bytte av ekvivalenter – altså like mengder konkretisert arbeid. Men mens denne loven var uproblematisk for varebytte i markedet, viste den seg å være mer problematisk i bytte mellom arbeid og kapital:

Das Product oder der Wert des Products der Arbeit gehört nicht dem Arbeiter. Ein bestimmtes Quantum lebendiger Arbeit commandirt nicht dasselbe Quantum vergegenständlichter Arbeit, oder ein bestimmtes Quantum in Ware vergegenständlichter Arbeit commandirt ein grössres Quantum lebendiger Arbeit, als in der Ware selbst enthalten ist.²³³

Konfrontert med denne observasjonen konkluderer Smith med at «...daß die Arbeitszeit nicht mehr das immanente Maß ist, das den Tauschwert der Waren regelt, sobald die Arbeitsbedingungen in der Form des Grundeigentums und des Kapitals dem Lohnarbeiter gegenübertreten.»²³⁴ Påpekningen av at arbeidskraft er en vare som tilsynelatende ikke er underlagt de samme lovene som andre varer, markerer for Marx et kritisk punkt i vitenskapshistorien. Når man konfronteres med en empirisk observasjon som åpenbart bryter med den etablerte teorien, står man ovenfor tre valg i følge Marx. Man kan enten forsøke å løse problemet innad i den etablerte teorien, konkludere med at tilfellet er et unntak fra teorien, eller med at det er teorien det er noe galt med. Smith behandler ikke motsetningen

---

²³¹ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2.* 377

²³² Pilling, *Marx's Capital: Philosophy and Political Economy* 15

²³³ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2.* 367

²³⁴ *Ibid.* 367

mellom verdiloven og arbeidskraftens verdi på en tilfredstillende måte, noe som resulterer i inkonsekvenser i den økonomiske teorien.

Marx skiller mellom to sider ved Smiths teorier. På den ene siden videreutviklet Smith den politiske økonomiens empiriske og klassifiserende metode slik den var formulert av William Petty. Dette kaller Marx' for Smiths *eksoteriske* analyse. På den annen side representerer Smiths abstrakte analyse av den kapitalistiske produksjonen det første forsøket på å avdekke dens indre regulariteter.²³⁵ Denne undersøkelsen av de økonomiske kategoriens indre sammenheng kaller Marx hans *esoteriske* analyse. Artikuleringen av en distinksjon mellom økonomiens umiddelbare fremtreden og dens indre konstitusjon er avgjørende for utviklingen av den politiske økonomien. Men ifølge Marx maktet ikke Smith å integrere disse strategiene i et koherent system. Motsetningene i Smiths økonomiske teori skyldes ifølge Marx metodologisk sammenblanding av disse analytiske strategiene:

... Smith selbst bewegt sich mit grosser Naivität in einem fortwährenden Widerspruch. Auf der einen seite verfolgt er den inneren Zusammenhang der ökonomischen Kategorien – oder den verborgnen Bau der des bürgerlichen ökonomischen System. Auf der andren stellt er daneben den Zusammenhang, wie er scheinbar in den Erscheinungen der Concurrenz gegeben ist und sich also dem unwissenschaftlichen Beobachter darstellt, ganz ebenso gut wie dem in dem Proceß der burgerlichen Production praktisch Befangenen und Interessierten. Diese beiden Auffassungsweisen, wovon die eine in den inneren Zusammenhang, so zu sagen in die Physiologie des bürgerlichen Systems eindringt, die andre nur beschreibt, catalogisirt, erzählt und unter schematisirenden Begriffsbestimmungen bringt, was sich in dem Lebensproceß äusserlich zeigt, so wie es sich zeigt und erscheint – laufen bei Smith nicht nur unbefangen nebeneinander, sonder durcheinander und widerspreschen sich fortwährend. Bei ihm ist dieß gerechtfertigt (mit Ausnahme einzelner Detailuntersuchungen, von dem Geld), da sein Geshäft in der That ein doppeltes war. Einerseits der Versuch in die innere Physiologie der bürgerlichen Gesellschaft einzudringen; anderseits aber zum Theil erst ihre äusserlich erscheinenden Lebensformen zu beschreiben, ihren äusserlich erscheinenden Zuzammenhang darzustellen, und zum Theil noch für diese Erscheinungen Nomenclatur zu finden, und entsprechende Verstandsbegriffe; sie also zum Theil erst in der Sprache und Denkproceß zu reproduciren. Die eine Arbeit interessirt ihn so sehr wie die andre und da beide unabhängig von einander vorgehn, kommt hier eine ganz widersprechende Vorstellungsweise heraus, die eine, die den inneren Zuzammenhang mehr oder minder richtig ausspricht, die andre die mit derselben Berechtigung, und ohne irgend ein inneres Verhältnis – ohne allen Zuzammenhang mit der andren Auffssungsweisen – den *erscheinenden Zuzammenahng* ausspricht.²³⁶

---

²³⁵ Pilling, *Marx's Capital: Philosophy and Political Economy* 16

²³⁶ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3.* 816

Den esoteriske metoden er i følge Marx genuint analytisk og springer ut den vitenskapelige produksjonsmodellen som Smith hadde utviklet fra fysiokratene. Vitenskapsidealet som ligger til grunn for denne analysen er åpenbart modellert etter Hegels logikk. Det gjelder å reproducere tingens egne logiske konstitusjon i språket og tenkningen. Den eksoteriske metoden, derimot, beskriver økonomiens overflatiske fremtreden i markedet og er mer beslektet med merkantilismens markedsmodell. Sammenblanding av disse modellene forstyrrer den analytiske klarheten og forpurrer Smiths konklusjoner.²³⁷ Smith var for Marx en slags overgangsfigur i vitenskapshistorien. Hans teorier var ifølge Marx ikke presise, men han formulerte et problem og introduserte et begrepsapparat som stimulerte til videre analyse. Det er her Ricardo kommer inn i bildet. Ricardo forstod at dualiteten og motsetningen mellom økonomiens ytre fenomener og indre relasjoner var det sentrale problemet i den politiske økonomien, et problem han ville løse gjennom en videreutvikling av den esoteriske analysen.

Ricardo aber tritt da endlich dazwischen und ruft der Wissenschaft: Halt! Zu. Die Grundlage, der Ausgangspunkt der Physiologie des bürgerlichen Systems – des Begreifens seines inneren organischen Zusammenhangs und Lebensprocesses – ist die Bestimmung des Werts durch Arbeitszeit. Davon geht Ricardo aus und zwingt nun die Wissenschaft, ihren bisherigen Schlendrian zu verlassen und sich Rechenschaft darüber abzulegen, wieweit die übrigen von ihr entwickelten, dargestellten Kategorien – Productions - und Verkehrrverhältnisse - Formen dieser Grundlage, dem Ausgangspunkt entsprechen oder widersprechen, wieweit überhaupt die bloß die Erscheinungsformen des Processes wiedergebende, reproducirende Wissenschaft (also auch diese Erscheinungen selbst) der Grundlage entsprechen, auf der der innre Zusammenhang, die wirkliche Physiologie der bürgerlichen Gesellschaft beruht; oder die ihren Ausgangspunkt bildet; wie es sich überhaupt mit diesem Widerspruch zwischen der scheinbaren und wirklichen Bewegung des Systems verhält. Dies ist also die große historische Bedeutung Ricardos für die Wissenschaft...²³⁸

Bestemmelsen av verdi gjennom *arbeidstid* er for Ricardo det fundamentale prinsippet i politisk økonomi. Ved å på denne måten identifisere en felles substans som ligger til grunn for varenes forskjellige verdi forenes tilsynelatende motstridende økonomiske fenomener under den samme verdiloven: «Im Gegensatz zu Adam Smith arbeitete David Ricardo die Bestimmung des Werts der Ware durch die Arbeitszeit rein heraus und zeigt, daß dies Gesetz auch die ihm scheinbar widersprechendsten bürgerlichen Produktionsverhältnisse beherrscht.»²³⁹ Som Pilling skriver: «'It's the exception that provides the rule': the task of

---

²³⁷ Torrance, *Karl Marx's Theory of Ideas*. 381

²³⁸ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*. Teil 3. 817

²³⁹ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Marx-Engels-Werke, bind 13. 45

science for Ricardo was to show that the law of value was, above all, upheld precisely through those phenomena which seemed, at first sight, to overthrow it.»²⁴⁰ Med dette innordnet Ricardo også den tilsynelatende motsetningen mellom vanlige varer og arbeidskraft som varer underlagt forskjellige lover. Dette var som kjent en motsetning som skapte problemer i Smiths teori.

Er hätte vielmehr, wie Ricardo ihm richtig bemerkt, umgekehrt schließen müssen, daß die Ausdrücke "Quantität der Arbeit" und "Wert der Arbeit" nicht mehr identisch sind, also der relative Wert der Waren, obgleich durch die in ihnen enthaltne Arbeitszeit, nicht durch den Wert der Arbeit reguliert wird, da der letztre Ausdruck nur richtig war, soweit er mit dem erstren identisch blieb.²⁴¹

Merverdien oppstår nettopp i differansen mellom arbeidstidens og produktets verdi. En kan altså finne et utgangspunkt til en teori om merverdi hos Ricardo. Jeg skal her se raskt på hva Marx anser som styrkene og svakhetene ved Ricardos teorier. Ricardo tar, ifølge Marx med riktighet, utgangspunkt i et faktum ved kapitalistisk produksjon: «Der Wert der Arbeit < als der Wert des Products, den sie schafft. ... Der Überschuß des Werts des Produkts über den Wert der wages = Mehrwert.»²⁴² Han ser at den totale arbeidsdagen er lengre enn hva som er nødvendig for produksjonen av arbeidslønnen, og identifiserer dermed merverdiens kilde. Det som ifølge Marx mangler i Ricardos teorier er en presis forklaring på hvordan dette skjer. «R. erklärt nicht, wie diese Ausnahme mit dem Begriff des Werths klappt. Daher die Streitigkeiten bei seinen Nachfolgern.»²⁴³ Til tross for disse begrensningene representerer Ricardos verdi- og merverditeorier for Marx en viktig konkretisering av de økonomiske kategoriene. Denne konkretiseringen innebærer for Marx vitenskapeliggjøringen av den politiske økonomi.

Ved siden av de mer intellektuelle og internkritiske aspektene ved redegjørelsen for den klassiske politiske økonomien, forankrer Marx også denne i bestemte historiske forhold. Han hevdet at den abstrakte analysen av kapitalismens kategorier og lovmessigheter er betinget av en dynamisk økonomi i rask endring hvor det tradisjonelle båndet mellom arbeider og arbeid ble utvisket. Kun i en slik sosial virkelighet kan arbeidet løsrives fra sin konkrete form og betraktes som en abstraksjon. Utover dette fremhever Marx spesielt to faktorer som muliggjorde observasjonen av fullt utviklede kapitalistiske produksjonsbetingelser. Den første

---

²⁴⁰ Pilling, *Marx's Capital: Philosophy and Political Economy*. 19

²⁴¹ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2*. 367

²⁴² Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3*. 1029

²⁴³ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 4*. 1352

er relatert til at Englands økonomiske utvikling angivelig hadde vært spesielt fordelaktig for kapitalen. Ikke noe annet sted hadde den kapitalistiske produksjon i like stor grad brutt ned de tradisjonelle produksjonsrelasjonene til fordel for relasjoner tilpasset kapitalistisk utvikling. «England ist in dieser Hinsicht das revolutionärste Land der Welt.»²⁴⁴ Spesielt sentralt er her den historiske eksproprieringen av jordbruksareal og fordrivningen av befolkningen gjennom det såkalte *Enclosure of the commons* eller *clearing of estates*. Dette innebærer: «...alle Productionsbedingungen nicht acceptirt werden, wie sie traditionell sind, sondern historisch so gemacht werden, wie sie unter den Umständen für die vorteilhaftste Anlage des Capitals sein müssen.»²⁴⁵ De engelske produksjonsforhold er som følge av dette de eneste med eiendomsforhold som er modifisert gjennom kapitalistisk produksjon, som er reelt subsumerte. «Die englische Anschauung ist hier - für die moderne, die capitalistische Productionsweise - die klassische. Die pommersche dagegen beurteilt das entwickelte Verhältniß nach einer historisch niedrigen, noch nicht adaequaten For.»²⁴⁶ Den andre forutsetningen lokaliserer Marx i erfaringen fra koloniene. Kolonistene produserte primært produkter som sukker, tobakk og bomull, altså produksjon av varer beregnet på handel og ikke på egen konsumpsjon.

Sie verfahren nicht, wie Germanen, die sich in Deutschland niederliessen, um dort ihren Wohnsitz aufzuschlagen, sondern wie Leute, die durch die Motive der *bürgerlichen Production* bestimmt, *Waaren* produciren wollten, von Gesichtspunkten aus, die von vorn herein nicht durch das Product, sondern durch den Verkauf des Products bestimmt waren. Daß Ric. und andre englische Schriftsteller diese aus Colonien - die von Menschen ausgingen, die selbst schon das Product der capitalistischen Productionsweise waren, übertrugen auf den Gang der Weltgeschichte, daß sie die *capitalistische Productionsweise* als prius für die Agriculture überhaupt voraussetzten, wie sie es für *ihre* Colonisten war, erklärt sich daraus, daß sie in diesen Colonien überhaupt nur in anschaulicher Weise, *ohne Kampf mit traditionellen Verhältnissen*, also *ungetrübt*, dieselbe Herrschaft der capitalistischen Production in der Agriculture wiederfanden, die in ihrem eignen Lande auf allen Seiten ins Auge schlägt.²⁴⁷

Disse to observasjonene – av kapitalistiske eiendomsrelasjoner i England, og av vareproduksjon i koloniene – utgjorde grunnlaget for utviklingen av den klassiske politiske økonomien. Dette poenget leder over til hvordan Marx vurderte den klassiske politiske økonomiens vitenskapelige innhold. I motsetning til tidligere teorier som ennå var preget av

---

²⁴⁴ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3.* 881

²⁴⁵ Ibid. 881

²⁴⁶ Ibid. 882

²⁴⁷ Ibid. 882

perspektivproblematikken, representerer Ricardos verditeori realiseringen av den borgerlige politiske økonomiens vitenskapelige potensial. Med den industrielle produksjonen som produksjonens normale form hadde den kapitalistiske produksjonsmåte modnet, samtidig som de sosiale og politiske motsetningene fremdeles ikke var tilstrekkelig utviklet. I denne historiske situasjonen sammenfaller det industrielle borgerskapets forståelse av markedet som arena for bytte av ekvivalenter mellom frie økonomiske aktører («Was allein hier herrscht, ist Freiheit, Gleichheit, Eigentum und Bentham.»²⁴⁸) med den objektive historiske utviklingen, og de politiske implikasjonene av Ricardos teorier sammenfaller med det industrielle borgerskapets interesser. Men dette skyldes ikke en naturalisering av klasseinteresser, slik man kanskje skulle tro. Marx hevdet tvert imot at Ricardos teorier var både vitenskapelig nødvendige og vitenskapelig ærlige.

Ricardo betrachtet mit Recht, für seine Zeit, die capitalistische Productionsweise als die vorteilhafteste für die Production überhaupt; als die vorteilhafteste zur Erzeugung des Reichtums. Er will die *Production der Production halber* und dieß ist Recht. Wollte man behaupten, wie es sentimentale Gegner Ricardo's gethan haben, daß die Production nicht als solche der Zweck sei, so vergißt man daß Production um der Production halber nichts heißt als Entwicklung des menschlichen Productivkräfte, also *Entwicklung des Reichthums der menschlichen Natur als Selbstzweck*. ...

Die Rücksichtslosigkeit Ricardos war also nicht nur wissenschaftlich ehrlich, sondern wissenschaftlich geboten für seinen Standpunkt. Es ist ihm aber deshalb auch ganz gleichgültig ob die Fortentwicklung der Productivkräfte Grundeigentum todtschlägt oder Arbeiter. Wenn dieser Fortschritt das Capital der industriellen Bourgeoisie entwerthet, ist es ihm ebenso willkommen. Wenn die Entwicklung der Productivkraft der Arbeit das vorhandne capital fixe um die Hälfte entwerthet, was liegt dran, sagt Ricardo. Die Productivität der menschlichen Arbeit hat sich verdoppelt. Hier ist also wissenschaftliche Ehrlichkeit. Wenn die Auffassung Ric.'s im ganzen im Interesse der industriellen Bourgeoisie ist, so nur, weil und soweit deren Interesse coincidiert mit dem der Production oder der productiven Entwicklung der menschlichen Arbeit. Wo sie in Gegensatz dazu tritt, ist er ebenso rücksichtslos gegen die Bourgeoisie, als er es sonst gegen das Proletariat und die Aristocratie ist.²⁴⁹

Marx hevdet at den borgerlige politiske økonomi hadde nådd sitt ytterste potensial i Ricardo. De kapitalistiske relasjonene var nå både utviklet og teoretisk fortolket. Men i motsetning til Ricardo hevdet Marx at det borgerlige samfunn ikke representerte samfunnets naturlige

---

²⁴⁸ Marx, *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band.*, 10. 160

²⁴⁹ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3.* 768

tilstand eller historiens endestasjon. Det var snarere en forbigående fase i den historiske utviklingen, hvis motsetninger nødvendigvis ville føre til dets undergang.

Samtidig med at den klassiske politiske økonomien for Marx representerer fullbyrdelsen av den vitenskapelige forståelsen av det borgerlige samfunn, markerer den også en forstadiet til en overgang til en ny form for sosial organisering og dermed også et behov for en ny teori. De sosiale implikasjonene av arbeidsverditeorien nødvendiggjorde for Marx en mer historisk og produksjonsbasert tilnærming til økonomien. For økonomer som forholdt seg til den tradisjonelle økonomiske referanserammen, fantes det dermed to alternativer. Det første alternativet var å ta innover seg implikasjonene av arbeidsverdiloven og gå inn for en radikal økonomi med mål om å velte det borgerlige samfunn. Det andre alternativet var det Marx betraktet som en «vulgarisering» av Ricardos teorier. Jeg skal her se nærmere på det siste alternativet.

Oppløsningen og vulgariseringen av den borgerlige politiske økonomi

Marx vier det siste bindet av *Theorien* til en kritisk gjennomgang av den borgerlige politiske økonomien i perioden umiddelbart etter Ricardo, altså rundt 1820, og frem til revolusjonsåret 1848. Etter-ricardianerne produserte i følge Marx ikke noe genuint nytt, men arbeidet primært med å systematisere og videreutvikle Ricardos teorier. Etersom den borgerlige økonomien med Ricardo hadde uttømt sitt potensial, hevdet Marx at etter-ricardiansk politisk økonomi *nødvendigvis* måtte innebære en degenerering av den borgerlige politiske økonomien: «Da derartigen Arbeiten zugleich erst auftreten, sobald der Kreis der politischen Oekonomie als Wissenschaft sein enderreicht hat, ist es zugleich die *Grabstätte* dieser Wissenschaft.»²⁵⁰ Den etter-ricardianske politiske økonomien beskrives her som denne vitenskapens gravstøtte. Nærmere bestemt representerer dette oppløsningen og hva Marx kaller «vulgariseringen» av den borgerlige politiske økonomi. Denne prosessen begynte med James Mills *Elements of Political Economy* fra 1821, men finnes i sitt klareste uttrykk med John Ramsey McCulloch (1789 – 1864) «Der Vulgarisateur der R'schen Oekonomie und zugleich das kläglichste Bild ihrer Auflösung.»²⁵¹ Oppløsningen og vulgariseringen var sammenfallende og gjensidig forsterkende prosesser, men beskrives allikevel som forårsaket av forskjellige mekanismer. Jeg skal her, for ordens skyld, se på de to prosessene hver for seg.

---

²⁵⁰ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 4.* 1500

²⁵¹ Ibid. 1350

Marx anså som nevnt utviklingen av den politiske økonomien som en prosess som ble drevet fremover av identifisering og løsning av motsetninger mellom teori og praksis. Når en motsetning var identifisert måtte det teoretiske perspektivet endres. Målet for prosessen var en artikulering av de underliggende økonomiske strukturene. Med den etter-ricardianske generasjonen endres imidlertid prioritene: «Mill war der erste, der R's Theorie in systematischer Form darstellte, wenn auch nur in ziemlich abstracten Umrissen. Was er angestrebt ist formell logische Consequenz. Mit ihm beginnt daher auch die *Auflösung* der R'schen Schule.»²⁵² Logisk konsistens ble nå prioritert på bekostning av samsvar mellom teori og praksis. Det representerte samtidig for Marx teoriens oppløsning:

Bei dem Meister entwickelt sich das Neue und Bedeutende mitten im «Dünger» der Widersprüche, gewaltsam aus den widersprechenden Erscheinungen. Die Widersprüche selbst, die zugrunde liegen, zeugen von dem Reichtum der lebendigen Unterlage, aus der die Theorie sich herauswindet. Anders mit dem Schüler. Sein Rohstoff ist nicht mehr die Wirklichkeit, sondern die neue theoretische Form, wozu der Meister sie sublimiert hat. Teils der *theoretische Widerspruch der Gegner der neuen Theorie*, teils das oft paradoxe Verhältnis dieser Theorie zu der Realität spornen ihn zum Versuch, die ersten zu widerlegen, das letzte *wegzuerklären*. Bei diesem Versuch verwickelt er sich selbst in Widersprüche und stellt mit seinem Versuch, sie zu lösen, zugleich die beginnende *Auflösung der Theorie* dar, die er dogmatisch vertritt. Mill will einerseits die bürgerliche Produktion als absolute Form der Produktion darstellen und sucht daher zu beweisen, daß ihre wirklichen Widersprüche nur scheinbare sind.²⁵³

Når teorien selvstendigjøres fra objektet, transformeres den samtidig til et objekt i seg selv. Dette er problematisk av flere forskjellige årsaker. På den ene siden representerer utviklingen mot teoretisk autonomi en av-vitenskapeliggjøring av det borgerlige samfunns teoretiske selvforståelse. Som jeg gjorde rede for i kapittelet om ideologikritikk er ideologikritikken først og fremst rettet mot begrepsrealismen. Oppløsningen av økonomien kan dermed sies å representere en *ideologisering* av samfunnsvitenskapen: De økonomiske kategoriene behandles som om de skulle ha selvstendig virkelighet. På den annen side inngår oppløsningsprosessen i en bestemt fase i den historiske utviklingen da den er sammenfallende med konsolideringen av det industrielle borgerskapets makt i en periode hvor det har mistet sin revolusjonerende kraft og har blitt konservativt. Oppløsningen og ideologiseringen inntreffer i, og representerer, en moden klassekamp.

---

²⁵² Ibid. 1276

²⁵³ Ibid. 1276

Oppløsningen av den borgerlige politiske økonomien er nært forbundet med dens vulgarisering. Jean-Baptiste Say, Joseph Garnier, Frédéric Bastiat, Henry Charles Carey og John Ramsey McCulloch er ifølge Marx blant de såkalte vulgærøkonomene. Disse forenes ikke primært av en tilslutning til et sett økonomiske prinsipper, men mer av en grunnleggende apologetisk innstilling til det borgerlige samfunn i en tid hvor de sosiale og politiske motsetningene ble stadig tydeligere. «Der Vulgärökonom tut in der That nichts, als die queer notions der in der Konkurrenz befangnen Capitalisten in eine scheinbar mehr theoretische Sprache übersetzen und sucht die Richtigkeit dieser Vorstellungen zu construieren.»²⁵⁴ I tillegg til en apologetisk grunninnstilling tilskrives vulgærøkonomene i tillegg både skjulte agendaer og generell vitenskapelig uærlighet, her eksemplifisert ved McCulloch:

McCulloch ist ganz einfach ein Mann, der mit der R' schen Oekonomie Geschäfte machen wollte, was ihm auch in bewunderungswürdiger Art gelungen ist. ... Da Culloch durch die R' sche Oekonomie zuerst einen Professorstuhl in London bekam, war es sein Geschäft, ursprünglich als Ricardian aufzutreten, und namentlich auch sich an dem Kampf gegen die Grundeigentümer zu beteiligen. Sobald er Fuß gefaßt und auf R's Schultern eine Position gewonnen hatte, war sein Hauptbestreben, die politische Oekonomie, speziell die R'sche, innerhalb der Grenzen of Whiggism vorzutragen und alle den Whigs unangenehmen Schlußfolgerungen zu entfernen. Seine letzten Schriften über Geld, Steuern etc. sind bloße plaidoyers für das jedesmalige Whig-Cabinet. Dadurch brachte es der Mann zu einträglichem Posten. Seine statistischen Schriften sind bloße Catchpennies.²⁵⁵

McCulloch lenvnes her liten ære. Som nevnt anser Marx mulighetene for en *vitenskapelig* videreutvikling av den borgerlige politiske økonomien som avskåret. Alternativene for utviklingen av den politiske økonomien fremstår dermed som å enten, a) som Marx å ta inn over seg konsekvensene av motsetningene i kapitalismen og bli sosialist, eller b) å se bort i fra disse motsetningene og heller fortsette å arbeide innad den etablerte økonomiske teorien. Den politiske økonomien ble av Marx følgelig ansett som sterkt politisert. Som følge av dette henviser han nå i større grad til klasseinteresser som et mer sentralt motiv for tilslutning til den borgerlige økonomien.

Vulgærøkonomien er imidlertid ikke kun forårsaket av mer eller mindre eksplisitte klasse- og egeninteresser. Marx beskriver den også som delvis forårsaket av sosialt produserte illusjoner. Den er i større grad enn deres umiddelbare forgjenger i den klassiske politiske økonomien forledet av økonomiens fetisjistiske fremtredelsesform. Marx konkretiserer dette:

---

²⁵⁴ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3.* 904 - 905

²⁵⁵ Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 4.* 1353

Die Form der Revenue und die Quellen der Revenue drücken die Verhältnisse der kapitalistischen Produktion in der fetischartigsten Form aus. Es ist ihr Dasein, wie es an der Oberfläche scheint, von dem verborgnen Zusammenhang und den vermittelnden Zwischengliedern getrennt. So wird die Erde die Quelle der *Grundrente*, das *Kapital* die Quelle des *Profits* und die Arbeit die Quelle des *Arbeitslohns*. Die verdrehte Form, worin die wirkliche Verkehrung sich ausdrückt, findet sich natürlich reproduziert in den Vorstellungen der Agenten dieser Produktionsweise. Es ist dies eine Fiktionsweise ohne Phantasie, eine Religion des Vulgären.²⁵⁶

Det apologetiske og tilslørende i denne forestillingen ligger i at når rente, kapital og lønn anses som å stamme fra forskjellige kilder, utydeliggjøres også den sosiale motsetningen det kapitalistiske systemet hviler på. For Marx var det kun *arbeid* som produserte verdi. De andre utbytteformene kun var forgreninger av verdien som oppsto i arbeidsprosessen. På denne måten maskeres sosiale motsetninger, og verdifulle innsikter fra den klassiske økonomien fortreges. For Marx er den illusoriske forestillingen om merverdiens tre kilder umiddelbart forårsaket av at det finnes tre forskjellige former for utbytte. Ved siden av en apologetisk rasjonalisering av de eksisterende forhold, er denne forestillingen også en teoretisk reproduksjon av økonomiens fetisjistiske fremtredelsesform. Men å ikke gjennomskue vareformen kvalifiserer ikke til vulgarisering ettersom dette er en tendens som i større eller mindre grad deles av alle tidligere økonomiske teorier. For eksempel er også merkantilismen er basert på en falsk allmenngjøring da den hviler på forestillingen om at mulighetene som er åpne for kapitalister også er tilgjengelige for samfunnet som helhet. Den avgjørende forskjellen er i at virkeligheten fremtrer på forskjellige måter på 1600- og 1800-tallet. Mens merkantilistene generaliserer fra ett handels- og finansperspektiv, generaliserer vulgærøkonomene fra perspektivet til den industrielle kapitalen og i et samfunn med utviklede sosiale og politiske motsetninger.²⁵⁷ Vulgærøkonomene hadde helt andre teoretiske og historiske forutsetninger for sine teorier.

Oppsummering

Disse fire stadiene, altså merkantilismen, fysiokratiet, den klassiske politiske økonomien og vulgærøkonomien, utgjør ifølge Marx den borgerlige politiske økonomiens historie. Denne historien fremstilles av Marx som en prosess hvor den teoretiske kunnskapen om det borgerlige samfunns gradvis nærmer seg sannhet. Den vitenskapelige utviklingen begynner

---

²⁵⁶ Ibid. 1450

²⁵⁷ Elster, *Making Sense of Marx*. 495

med merkantilistenes ensidige og feilaktige, men allikevel delvis rasjonelle, analyse av markedet. Fysiokratenes bidrag til vitenskapeliggjøringen av økonomien ligger i identifiseringen av produksjonen som verdiens kilde. Smith og Ricardos analyse av økonomiens abstraksjoner representerte for Marx realiseringen av den borgerlige økonomiens vitenskapelige potensiale, mens vulgærøkonomene representerer dens definitive sammenbrudd.

4.3 En teleologisk vitenskapshistorie?

Jeg har i dette kapittelet ikke skrevet noe om den politiske økonomiens siste og definitive utviklingstrinn: Marx' egen merverditeori. Min hensikt har vært å gjøre rede for hvordan Marx forstod vitenskapshistorien, ikke hvordan han selv var en del av den. Hvis man derimot inkluderer Marx' egen merverditeori i hans fremstilling av den politiske økonomiens utvikling, fremstår vitenskapeliggjøringen av økonomien som fullendt: den rasjonelle kunnskapen om samfunnets relasjoner blir med Marx' fullstendig. Mens Ricardo realiserte den *borgerlige* politiske økonomiens potensiale, representerer Marx' merverditeori den vitenskapelige forståelsen av kapitalismen endepunkt. Dette kan se ut som en prosess som beveger seg mot et immanent mål. Men er det rimelig å betrakte Marx' idé om vitenskapelig utvikling som teleologisk? For å besvare dette spørsmålet er det innledningsvis nødvendig å definere teleologi. Jeg vil deretter vurdere om vitenskapshistorie generelt, og Marx' vitenskapshistorie spesielt, kan kalles teleologisk.

Teleologi og historie

Teleologi er den filosofiske doktrinen om prosessers hensikt eller mål. Begrepet kommer fra det gammelgreske begrepet *telos* (τέλος) som betyr *formål*. Teleologiske forklaringer var fundamentale i blant annet Aristoteles vitenskapsfilosofi, men ble fra renessansens i økende grad ansett som problematisk. Med den vitenskapelige revolusjonen kom den endelige avvisningen av troen på endelige årsaker. Som Francis Bacon skriver: «The inquisition of final causes is a barren thing and like a virgin consecrated to God produces nothing.»²⁵⁸ Mens teleologi utgangspunktet kan omhandle forskjellige former for prosesser er det i denne sammenhengen den historiske utviklingsprosessen som er det sentrale. Den kristne eskatologien er det klassiske eksempelet på en teleologisk historieforståelse. Her leses

---

²⁵⁸ Francis Bacon, sitert i F. J. K. Soontiëns, "Evolution: Teleology or Chance?," *Journal for General Philosophy of Science / Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* 2(2010), www.jstor.org. 134

historien som styrt av et guddommelig forsyn hvor hele historieførløpet, det onde som det gode, tjener virkeliggjøringen av Guds plan for menneskeheten. Det er vanlig å omtale teorier som forstår historiske prosesser som formålsstyrte i en eller annen forstand som teleologiske, men som Elster viser så er forestillingen om et *telos* samtidig knyttet til forestillingen om en historisk aktør, slik som for eksempel Gud i den kristne eskatologien.²⁵⁹ Hvis man aksepterer ideen om en historisk aktør så er historieførståelsen teleologisk, men dermed også nødvendigvis *teologisk*. Hvis det ikke foreligger en teori om en historisk aktør kan man følgelig heller ikke snakke om teleologi. Elsters poeng er imidlertid ikke teleologiske forklaringer er legitime historiske forklaringsmodeller, men at de er *konsistente* forklaringer så lenge de opererer med en intensjonell aktør. Hvis en aksepterer at Gud finnes, vil teleologien være legitim fordi den vitenskapelige forklaringen involverer en intensjonell aktør. Spørsmålet *om* Gud finnes er imidlertid et annet problem. På bakgrunn av dette konkluderer Elster med at for eksempel teleologiske aspekter ved Leibniz' filosofi var legitime nettopp fordi Leibniz aksepterte den kristne eskatologien som underforliggende premiss.²⁶⁰ Det er dermed to kriterier som må være oppfylt for at en historien kan kalles teleologisk, a) historien må ha et formål, og b) dette formålet må knyttes til en intensjonell aktør. Hvis en historieteori opererer med et formål, men ikke knytter dette til en intensjonell aktør vil det dermed være snakk om en mangelfull eller feilslått teleologisk forklaring.

Elster hevder at det finnes både teleologiske og anti-teleologiske motiver i Marx' forskjellige arbeider, men at deres kumulative vekt etterlater liten tvil om at han hadde et teleologisk syn på historisk utvikling. Alfred Schmidt er av dem som hevder at den historiske materialismen slik den formuleres av Marx er eksplisitt ikke-teleologisk. For Marx, skriver han, er historien verken en samling av tilfeldige fakta eller samlet i en helhetlig mening. Endring i sosiale formasjoner i henhold til en lov ligner riktignok en overgripende struktur i historien, men dette er ikke det samme som en immanent teleologi. Verden som helhet korresponderer ikke med en idé som gir den mening.²⁶¹ Det sentrale skillet går her mellom en *formålsstyrt* historie og en forestilling om en historisk *lovmessighet* som ikke nødvendigvis er styrt av et *telos*.

---

²⁵⁹ Elster, *Making sense of Marx*. 28

²⁶⁰ Ibid. 109

²⁶¹ Alfred Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*. Mannheim: Europäische Verlagsanstalt, 1967. 26

Teleologi og vitenskapshistorie

Spørsmålet om hvorvidt Marx' historieteori er teleologisk eller ikke er omdiskutert. Det sentrale i denne sammenhengen er imidlertid ikke hvorvidt hans historieteori er teleologisk, men hvorvidt hans *vitenskapshistorie* kan sies å være teleologisk. Elster hevder flere steder at både Marx' historieteori og vitenskapshistorie er teleologiske. Han hevder at Marx, likhet med Hegel, lider av den fatale vrangforestillingen om et historisk mål uten en intensjonell aktør. Han beskriver deres respektive historieteorier som *sekulære teodiceer*: «They remained prisoned in a halfway house, between a fully religious and a fully secular view of history.»²⁶² I følge Elster resulterte denne angivelige vrangforestillingen i en utstrakt bruk av illegitime funksjonelle forklaringer. «It was certainly because Marx believed history to be directed towards a goal – the advent of communist society – that he felt justified in explaining, not only patterns of behaviour, but even individual events, in terms of their contribution to that end»²⁶³ Marx forklarte angivelig vitenskapshistorisk utvikling med referanse til dets positive virkninger og forutsatte dermed et historisk mål som utviklingens umiddelbare årsak. Ved å gjøre dette reverserer Marx angivelig forholdet mellom årsak og virkning: årsaken (utviklingen av kapitalistiske produksjonsrelasjoner) fremtrer før dets virkning (forskjellige teorier og politiske doktriner som fremmer kapitalistisk produksjon). Som jeg allerede har vært inne på, hevder Elster blant annet at Marx' forklaring på motsetningen mellom fysiokratenes doktriner og disse doktrinenes økonomiske implikasjoner var teleologisk. Marx' angivelige avhengighet av feilslåtte funksjonelle forklaringer er ifølge Elster den sentrale feiltagelsen i hans kunnskapssosiologi.²⁶⁴

Å anklage Marx' for å skrive en teleologisk vitenskapshistorie forutsetter imidlertid at den teleologiske historiestrukturen lar seg overføre til vitenskapshistorien i utgangspunktet. Men lar det seg gjøre å snakke om teleologi når det kommer til vitenskapshistorie? Jeg har i dette kapitlet argumentert for at Marx' vitenskapshistorie er en *rasjonell rekonstruksjon* (i Lakatos' betydning av begrepet). Jeg viste også hvordan den rasjonelle rekonstruksjonen har visse kjennetegn som idéhistoriske fortellinger: De holder fast på en tro på rasjonalitet og sannhet, og hevder at dette er noe som lar seg realisere historisk. Uten en forankring i en form for vitenskapelig rasjonalitet kan man dermed ikke snakke om en rasjonell rekonstruksjon. Forestillingen om vitenskapelig rasjonalitet og en muligheten for objektiv erkjennelse er nært

---

²⁶² Elster, *Making Sense of Marx*. 109

²⁶³ Ibid. 29

²⁶⁴ Ibid. 504

forbundet med opplysningstanken. I programskriftet *Was ist Aufklärung* definerer Kant opplysningen som «... der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit».²⁶⁵ Opplysningen forstås av Kant kort sagt som en prosess hvor mennesket gradvis får innsikt i seg selv og virkeligheten. En rasjonell rekonstruksjon i Lakatos' betydning kan beskrives som den retrospektive rekonstruksjonen av denne prosessen. Rasjonelle rekonstruksjoner er historier om hvordan kunnskapen *beveger seg mot sannhet*.²⁶⁶ Spørsmålet er om forestillingen om at vitenskapen beveger seg mot sannhet er det samme som å mene at vitenskapshistorien har et immanent mål. Svaret på dette spørsmålet vil naturligvis variere avhengig av hvilken vitenskap det er snakk om og hvem man spør. I naturvitenskapen er det for eksempel fullstendig legitimt å hevde at vitenskapelig utvikling er det samme som opparbeidelsen av mer sannhet. I humaniora hvor post-modernismen i større grad har stilt spørsmål ved denne forestillingen er svaret ikke like åpenbart. Uavhengig av hva man mener om dette så er det klart spørsmålet om det lar seg gjøre å snakke om en teleologisk vitenskapshistorie ikke lar seg besvare uten referanse til en overordnet vitenskapsfilosofi.

Ideen om at kunnskapen beveger seg mot sannhet bør i utgangspunktet ikke forveksles med teleologi. En må skille mellom en utviklingsprosess (teleologisk eller ikke) på den ene siden og muligheten for opparbeidelsen av kunnskap om denne prosessen på den annen. Marx kan fra dette perspektivet i høyden anklages for å anlegge en ekstrem rasjonell rekonstruksjon: Han argumenterer for at hans egen merverditeori, ikke bare representerer en utvikling og en forbedring i vitenskapen, men at den representerer den politiske økonomiens endelige slutt punkt.

---

²⁶⁵ Immanuel Kant, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?," (1784), <http://www.uni-potsdam.de/u/philosophie/texte/kant/aufklaer.htm>.

²⁶⁶ Se side 64 i denne oppgaven

5 Oppsummerende

Marx' tenkning blir ofte forstått som å representere en form for praktisk orientert vitenskap. På én måte er dette en presis beskrivelse. Han skriver om ting som produktivkrefter, eiendomsrelasjoner, verditeori og teknologi. Han forsøker å identifisere underliggende lover for økonomi og historie. Mange av hans ideer dreier seg om ting man forbinder med en instrumentell vitenskap: De skal kunne anvendes. I historien har en slik lesning av Marx bidratt til dannelsen av både forskjellige historiske og økonomiske skoler, politiske partier og grupperinger, statsdannelser og imperier. Mange av de forskjellige formene for marxisme deler oppfatningen om Marx' som en som la et grunnlag for en objektiv forståelse av tingene. Jon Elster (og G. A. Cohen) synes til en viss grad å stå innen denne tradisjonen, noe tittelen på boken *Making Sense of Marx* vitner om. Til tross for at denne boken har vært svært nyttig i skrivingen av denne oppgaven, synes jeg at Elsters prosjekt om skille det angivelig rasjonelle (empirien) ved Marx' teorier fra det irrasjonelle (dialektikken), for deretter forkaste det irrasjonelle (No-Bullshit Marxism) går glipp av en viktig dimensjon ved Marx' tenkning.²⁶⁷

Derrida synes å innta et motsatt standpunkt. Han skriver (med henvisning til Maurice Blanchot) at *Die deutsche Ideologie* er preget av «ureduserbar heterogenitet, en slags indre uoversettelighet.»²⁶⁸ Snarere enn et tegn på svakhet anser Derrida «de forskjellige språkernes nødvendige disjunksjon» som en betingelse for teoriens produktivitet. Hva han anser som en tilsynelatende mangel på system hos Marx er altså ingen feil. Han forstår Blanchots argument om denne ureduserbare heterogeniteten som en advarsel «ikke mot kunnskap, men mot den scientistiske ideologi som ofte, under dekke av Vitenskap eller Teori som Vitenskap, hadde prøvd å enhetliggjøre eller rense den 'riktige' teksten til Marx.»²⁶⁹ Blanchot skal ha argumentert for dette på slutten av 1970-tallet - en periode hvor den marxistiske strukturalismen med Louis Althusser i spissen sto sterkt ved de franske universitetene. Poenget til Derrida er at Marx ikke kun argumenterte for at hans egne teorier hadde rett der andre tok feil. Til grunn for selve argumentasjonen lå en skepsis til hva man i dag kan kalle det stereotypiske idealet om vitenskapelig objektivitet. Ikke en form for erkjennelsesteoretisk skeptisisme, men en skepsis til ideen om en entydig vitenskap. Max Weber har beskrevet moderniteten som en rasjonalisering- og differensieringsprosess. Argumentet går ut på at

---

²⁶⁷ Bertram, Christopher, «Analytical Marxism» i *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Chicago: Haymarket, 2009. 124

²⁶⁸ Derrida, *Marx' spøkelser*. 56

²⁶⁹ Ibid. 56

forskjellige livsområder og praksiser skilles fra hverandre og utkrystalliseres i mindre og mer konkrete enkeltpraksiser. Det stereotype idealet om vitenskapelig objektivitet kan sies å gå ut på å løfte frem en av disse praksisene og sette den over de andre, å fremheve én som vitenskap stemple de andre som ikke-vitenskap.

Hos Marx finner man begge disse stemmene. Han er både vitenskapsmann og dialektiker. Som jeg nevnte innledningsvis opptrer han i *Die deutsche Ideologi* som en vitenskapsmann som setter skapet på plass ved å skille det rasjonelle fra det irrasjonelle i den tyske hegelianske idealismen. Hvor jeg mener han skiller seg fra hva Derrida kaller scientisme er i at han aldri skiller ut ett moment på bekostning av de andre. Vitenskapen ligger i følge Marx ikke ett sted, men i den rasjonelle helheten. Det dreier seg alltid om dialektiske totaliteter. Jeg har skrevet at det går et skille mellom et historisk og et systematisk perspektiv i Marx arbeider og at dette skillet korresponderer med en reorientering mot Hegels logikk på 1850-tallet. Arthur beskriver her i grove trekk den dialektiske totalitetstenkningen:

Hegel's *Science of Logic* shows how the categories may be systematically related to one another in such a manner that their exposition, and 'reconstruction', provides a theory whereby each category gains systematic meaning by virtue of its positioning with respect to the other categories and the whole.²⁷⁰

Jeg mener at denne strukturen uttrykker noe grunnleggende om Marx' teorier. Jeg har i denne oppgaven skrevet om Marx' ideologikritikk, kulturteori og vitenskapshistorie, av hans forståelse av idéhistorie, ideer og det intellektuelle i bred forstand. Uavhengig av hvilket tema det er snakk om forstår Marx aldri fenomenet i isolasjon, men alltid i lys av dens komplimenterede andre: Som i en helhet. Selv om denne beskrivelsen er mest treffende for hans senere arbeider finner man tilløp til dette også i den tidlige og mer «materialistiske» perioden. Når Marx kritiserer idealismen og ideologien er det i lys av den materielle produksjonen. Men ideologien reduseres aldri til et rent utslag av dets andre. Ideologien beskrives som avledet av den materielle produksjonen, men den har allikevel en viss makt. Den utgjør en objektiv faktor i virkeligheten.

Totalitetstenkningen Arthur beskriver blir tydeligere når det kommer til den økonomiske analysen. Når Marx skriver om det materielle og det immaterielle arbeidet forenes disse to formene for virksomhet under kapitalen. De er konkretiseringer av en mer abstrakt kategori -

---

²⁷⁰ Arthur, *The New Dialectic and Marx's Capital*. 64

arbeid – og dermed organisk sammenknyttede. I teorien om kapitalens subsumpsjon av arbeidet er Marx opptatt av hvordan de sosiale produksjonsrelasjonene former samfunnets materielle og teknologiske grunnlag. Dette grunnlaget beskrives i neste instans som formativt for samfunnets arbeidsbetingelser og kunnskapsproduksjon. Det er snakk om hvordan heterogene fenomener betinger og glir over i hverandre. Produksjonskraften kan ikke forstås uten referanse til produksjonsrelasjonene og vice versa. De utgjør en organisk totalitet. Basis-overbygningsmodellen er i dette henseende et unntak.

I vitenskapshistorien og i Marx' teori om vitenskapelig rasjonalitet er totalitetstenkningen fremtredende. Vitenskapen må som nevnt «overgi seg til gjenstandens liv». Den politiske økonomien går ut på å avdekke tingenes selvstendige logikk gjennom å artikulere det borgerlige samfunns «indre fysiologi», og å «reprodusere dets underliggende strukturer i språket og i tenkningen».²⁷¹ Ifølge Marx kan den politiske økonomiens teorier anses som rasjonelle når de gjenspeiler objektets (den kapitalistiske økonomien) logiske konstitusjon. Kapitalismen er konstituert som en systematisk totalitet hvor de enkelte kategoriene får mening i lys av deres posisjon i helheten. Jeg siterte ovenfor Hegels påstand om sannheten som noe som fullendes i sin utvikling: «...die Sache ist nicht in ihrem Zwecke erschöpft, sondern in ihrer Ausführung, noch ist das Resultat das wirkliche Ganze, sondern es zusammen mit seinem Werden.»²⁷² Som jeg har vist har Marx en lignende forståelse av vitenskapshistorien. Sannheten om kapitalen kan ikke kjennes før den er på høyde med sitt begrep, altså før den har nådd sitt adekvate teknologiske grunnlag i produksjonen. Oppdagelsen av merverdiloventen fordrer dermed en utviklet kapitalistisk produksjonsform. Vitenskapshistorien rekonstrueres deretter som den teoretiske refleksjonen av kapitalens utvikling og omforming av produksjonen. Merkantilismen, fysiokratiet, den klassiske politiske økonomien og til sist vulgærøkonomien korresponderer med hver sin historiske utviklingsfase.

Jeg har i denne oppgaven presentert en historisk gjennomgang av Marx' forskjellige teorier om tenkningen og det intellektuelle. Med dette håper jeg å ha vist at man i Marx' arbeider finner en bredde i både temaer, problemstillinger og perspektiver som gjerne ikke gjenspeiles i den tradisjonelle forståelsen av ham.

---

²⁷¹ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*. Teil 3. 816. Se også side 84 i denne oppgaven.

²⁷² Hegel, *Phänomenologie des Geistes*. 6

Litteraturliste

- Adorno, Theodor W.; Horkheimer, Max, *Dialektik Der Aufklärung: Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 1997.
- Apel, Karl-Otto. *Hermeneutik Und Ideologiekritik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1971.
- Arthur, Christopher. J. *Dialectics of Labour: Marx and His Relation to Hegel*. Oxford: Blackwell, 1986.
- . *The New Dialectic and Marx's Capital*. Historical Materialism Book Series. Leiden: Brill, 2004.
- Bacon, Francis. *On the Dignity and Advancement of Learning*. Sitert i: F. J. K. Soontjens, «Evolution: Teleology or Chance?», » *Journal for General Philosophy of Science / Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* 2 (2010): www.jstor.org. (sitert 17.07.2012)
- Balibar, Etienne. *The Philosophy of Marx*. London: Verso, 2007.
- Berman, Marshall, *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience Of Modernity*. London: Verso, 1982
- Bertram, Christopher, «Analytical Marxism» i *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Chicago: Haymarket, 2009
- Bidet, Jacques; Kouvelakis, Stathis (redaktører). *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Haymarket: Chicago, 2008
- Bukharin, Nikolai. *Theory and Practice from the Standpoint of Dialectical Materialism*. Frank Cass and Co, 1931.
(<http://marxists.org/archive/bukharin/works/1931/diamat/index.htm>.) (Sitert 25.05.2012)
- Choen, G. A. *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Derrida, Jacques. *Marx' spøkelser. Gjeldsstaten, sorgarbeidet og Den nye internasjonale*. Oslo: Pax forlag, 1996
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. USA: Oxford University Press, 2008
- Elster, Jon. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- . «Marx, marxologi og marxisme i dag» i *Marx i dag*, redaktør: Jon Elster. Oslo: Gyldendal, 1973.

- Engels, Friedrich. *Brief an Mehring (1893)*. Marx-Engels Werke. Bind. 39. Berlin: Dietz.
- Geuss, Raymond. *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Haug, Wolfgang Fritz. «General Intellect» i *Historical-Critical Dictionary of Marxism*. Leiden: Brill, 2010.
- . «Immaterial Labour. » In *Historical-Critical Dictionary of Marxism*. Leiden: Brill, 2009.
- . «Gesellschaftliches Sein» i *Kritisches Wörterbuch Des Marxismus. Gattung Bis Judenfrage*. Redaktør Wolfgang Fritz Haug. Bind 3, Berlin: Argument, 1985.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993
- . *Phänomenologie Des Geistes*. Norderstedt: GRIN Verlag, 2009.
- Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, «Vorwort» i *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil*, Marx-Engel-Werke, bind 26.1. Berlin: Dietz Verlag, 1973
- Kant, Immanuel. «Beantwortung Der Frage: Was Ist Aufklärung?» (1784): <http://www.uni-potsdam.de/u/philosophie/texte/kant/aufklaer.htm>. (Sitert 15.07.2012)
- Kolakowski, Leszek. *Main Currents of Marxism*. New York: Norton, 2005.
- Krogh, Thomas. «Arbeidets subsumpsjon. Marx' syn på forholdet mellom lønnsarbeid og teknologi.» I *Marx i dag*, redaktør: Jon Elster. Oslo: Gyldendal, 1973.
- . *Fra Frankfurt til Hollywood. Frankfurterskolen 1930-1945*. Oslo: Aschehoug kursiv, 1991
- Lakatos, Imre. «History of Science and Its Rational Reconstructions. » *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* 1970, Springer (1970): 91-136.
- Lovejoy, Arthur O. *The Great Chain of Being*. USA: Harvard University Press, 1990.
- Löwith, Karl. *Von Hegel Zu Nietzsche*. Sämtliche Schriften. Bind 4, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1988.
- Mannheim, Karl. *Ideologie und Utopie*. Tyskland: Vittorio Klostermann, 1995

- Marx, Karl; Engels, Friedrich. *Die Deutsche Ideologie*. Marx-Engels-Werke. Bind 3, Berlin: Dietz Verlag, 1969.
- . *Die Heilige Familie, Oder Kritik der Kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer & Consorten* Marx-Engels-Werke. Bind 2, Berlin: Dietz Verlag, 1972.
- . *Manifest der Kommunistischen Partei* Marx-Engels-Werke, bind 4.6, Berlin: Dietz Verlag, 1972.
- Marx, Karl. *Das Elend Der Philosophie. Antwort Auf Proudhons «Philosophie Des Elends»* Marx-Engels-Werke. bind 4, Berlin: Dietz, 1972.
- . *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band*. Marx-Engels Gesamtausgabe. Bind II/10, Berlin: Dietz Verlag, 1991.
- . *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Zweiter Band*. Marx-Engels Gesamtausgabe. Bind II/11, Berlin: Akademie Verlag, 2009.
- . *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Dritter Band*. Marx-Engels Gesamtausgabe. Bind II/15, Berlin: Akademie Verlag, 2004.
- . *Grundrisse der Kritik der Politische Ökonomie. Teil 1*. Marx-Engels Gesamtausgabe. Bind II/1.1. Berlin: Dietz Verlag, 1976.
- . *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Teil 2*. Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/1.2. Berlin: Dietz Verlag, 1981.
- . *Randglossen zu Adolph Wagners «Lehrbuch der Politischen Ökonomie»*. Marx-Engels-Werke, bind 19.4. Berlin: Dietz Verlag, 1973.
- . «Resultate des unmittelbaren Produktionsprocesses». *Ökonomische Manuskripte 1863-1867, Teil 1*. Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/4.1. Berlin: Dietz Verlag, 1987.
- . *Theorien über den Mehrwert. Erster Teil*. Marx-Engels-Werke, bind 26.1, Berlin: Dietz Verlag 1973.
- . *Thesen über Feuerbach*. Marx-Engels-Werke, bind 3, Berlin: Dietz Verlag, 1978.
- . *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*. Marx-Engels-Werke bind 1. Berlin: Dietz Verlag, 1976.
- . *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861–1863). Teil 1*. Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/3.1. Berlin: Dietz Verlag 1976.
- . *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 2*. Marx-Engels Gesamtausgabe, bind II/3.2, Berlin: Dietz Verlag, 1977.

- . *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 3.* Marx-Engels-Gestamtausgabe, bind II/3.3. Berlin: Dietz Verlag, 1978.
- . *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863). Teil 4.* Marx-Engels-Gestamtausgabe, bind II/3.4. Berlin: Dietz Verlag, 1979.
- . *Zur Kritik der Politischen Ökonomie.* Marx-Engels Werke, bind 13. Berlin: Dietz, 1971.
- . *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844.* Marx-Engels-Werke, bind Ergänzungsband 1. Berlin: Dietz Verlag, 1968.
- Osborne, Peter. *How to Read Marx.* London: Granta Books, 2005.
- Virno, Paolo; Hardt, Michael (redaktør). *Radical Thought in Italy. A Potential Politics.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- Pilling, Geoffrey. *Marx's Capital : Philosophy and Political Economy.* London: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- Rodriguez-Pereyra, Gonzalo. «Nominalism in Metaphysics.» (2011). Dato: 25.07.2012. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/nominalism-metaphysics/>. (Siteret 17.07.2012)
- Rubin, Isaac Ilyich. *A History of Economic Thought.* London: Ink Links, 1979.
- Rubin, Isaak Ilyich. *Essays on Marx's Theory of Value.* Detroit: Black & Red, 1972.
- Soontiëns, F. J. K. «Evolution: Teleology or Chance?», i *Journal for General Philosophy of Science / Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* nummer 2, 2010: www.jstor.org. (Siteret 18.07.2012)
- Suchting, Wal. «On Materialism» I *Radical Philosophy* nummer 31, 1982.
- Thompson, John B. *Ideology and Modern Culture.* Storbritania: Polity Press, 1990.
- Torrance, John. *Karl Marx's Theory of Ideas.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Virno, Paolo. «General Intellect», i *Lessico Postfordista: dizionario di idee della mutazione.* Redaktør: Ubaldo Fadini Adelino Zanini. Milano: Giangiacomo Feltrinelli Editore, 2001.
- Wartovsky, Marx W. *Feuerbach.* New York: Cambridge University Press, 1982.

